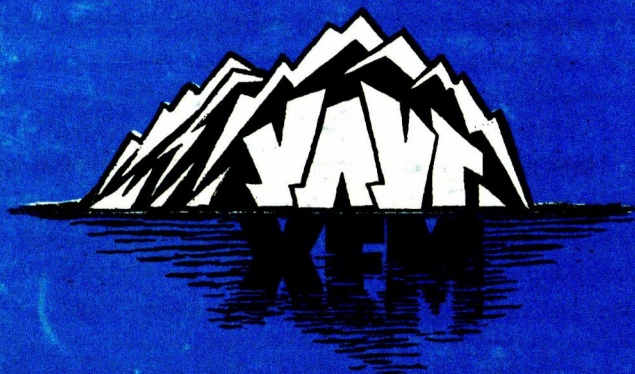

С (Ты18)
У 49

Тыва чогаалчыларның сеткүүлү
№ 1, 2009

Тыва
чогаалчыларның
сеткүүлү

Сеткүүл 1946 чылдың август 25-те
үндезилетинип тургустунган

Кол редактор Ч. Куулар

№ 1 (54) 130

2009 ч., январь-март

“Улуг-Хем” сеткүүлдүң редакциязы
Кызыл – 2009

С (Тув)

У-47

Чогаалдарның машинага ийи интервал парлаан бирги хоолгазын хүлээп алып.

Авторларның бодалы редакцияның туружу-биле дүгжүрү албан эвес.

Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда, “Улуг-Хем” сеткүүлге парлаттынганын айтыры албан.

Сеткүүлдүн тургузукчулары: Тываның Чогаалчылар Эвилели, “Улуг-Хем” сеткүүлдүн коллективи, Тыва Республиканың Культура болгаш массалыг чепсектер яамызы.

Үндүрүкчүзү: Тыва Республиканың Чогаалчылар Эвилели.

Россия Федерациязының парлалга болгаш массалыг медээлер чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгаларның сагыырын хынаар база бүрүткээр Тыва Республиканың девискээр эргелелинге сеткүүлдү бүрүткээн. Бүрүткээн дугаары — Т-00028.

М 4702580600 без объявл.
24-13-2004

© “Улуг-Хем” сеткүүлдүн редакциязы, 2009 ч.

© КУБ «Тыва полиграф», 2009 ч.

Лидия ОО!ЖАК

Ээргииштиг ээрэм

Сүлдем-биле таварышканы чайның эгези — ооң эң-не аас-кежиктиг деп санап чорааны, сагыжынга өөрүшкүлүг хүннерни берген онзагай чараш үе — аңаа аар согугну бир чыл болгаш эккээрин Чимис кайын билген. Дыдыраш кара чажындан агып чоруур сугнуң дамдылары аныяк херээженниң карааның чажын чажырганзыг агып, эрик кыдыында изиг элезинче сиңип кирип чораан.

Чимис — ада-иезиниң хеймер уруу. Хеймер уруглар кандыг ийик — чассыг, эргелеттирип каапкан, туразы улуг, чок деп чүве билбес, аакталыычал — үргүлчү чоок кижилериниң кичээңгейинде. А Чимис ындыг эвес: бичиизинден тура-ла, чүнү-даа кылырда, бодум дээр, эрес, эскериичел, кежээ.

Школаны дооскаш: «Эмчи институтунче кирип алыр мен» — дээш, эштери-биле Кызылче чорупкан. Даай-авазының ажылдап турган эмнелгезинге шала чуп кирип алгаш, экзаменнерге бодула белеткенип, дөргүл-төрелин-даа дүвүретпээн. «Томскиге өөренир болдум» — деп кээрге, ада-иезиниң өөрүшкүзү аажок. Ачазы хой дөгерген, келген кижини бүрүзүңге: «Мээң уруум шыдаар, чаңгыс-даа катап олуруп көрбээн» — деп уруун мактап кежээлээн, сактырга-ла, өөреникчи кижини бир класска албан катап олурар чүве-биле дөмей.

Назы-хары улгаткыже бодунга чедип келир аас-кежиктиг чуртталга, чанынга өмөк-дөмөк болур эш манап чөгөл төткөн Чимис шылап калган. Дээди эртемниң диплому холунда, төпте бажыңныг, кандыг-даа кижиниң кирип алыксаары албан черинде

ажылдыг. Чимистиң аажы-чаңында улуска таарышпайн баар хире ындыг-ла кончуг багай чүве чок: ажылгыр, арыг-силиг, чугаакыр, дузааргак.., ынчалза-даа бо назынында ону кым-даа танцыже, киноже, болчагже чалап, ооң бичии холчугаштарын эргеледип-чассыдып, суйбап көрбээн.

Школачы чылдарында кежээлерде үндүржүп ап, сыгыржып турар эштерин көргөш, Чимис «Бир эвес мени бир оол сонuurгай берген болза, мен аңаа ынакшый берген болзумза, аңаа дыка шынчы, бердинген болур ийик мен» деп бодап, ону үндүр сыгырып кээр маадырны манап, сагыштаар чораан. Оон ол сагыжы янзы-бүрү хөктүг ужуралдарлыг хуулгаазын тоолче шилчий-даа бээр турган-на...

Чимистиң «хуулгаазын тоолунуң» маадырын манаан күзели школа соонда-даа, студент чылдарында-даа өшпейн, кандыг-ла-бир хуулгаазын ужуражылганы дилеп, чырып чораан. А кажан ажылдап эгелээниниң баштайгы беш чылдары шуужуп эрте бээрге, ол «хуулгаазын идегелиниң» оду имистелип өшкөш, бажы-биле ажылынче дүлдүне берген. Сагыжында чажыттарын кымга-даа ажытпас, хаалчак апарган. Ооң сонuurгалы чүгле ажылы, аарыг кижилери болу берген. Арын-шырайы улугзуп, карактарының оду кыптыгып чорууру чидип, муңгаргай, шириин көстүр апарган. Чимистиң ажылынга бердингенин, сагыш човаачалын эш-өөрү, аарыг кижилери билир болгаш, ону аажок хүндүлээр, оон сүмө алыксаарлар. А эжиниң сеткилинде чүү шыгжаттына берген чоруурун кым-даа билбес, сонuurгавастар, сонuurгавааннар-даа. Ажыл шагы төнерге-ле, кижини бүрүзү бодунуу-биле кым уруглар садынче, кым болчаанче, кым өг-бүлезинче далажыптар. А Чимис ээлчээн эрттирип кааш, бажынынче далаш чокка басыптар, чамдыкта эштери ээлчээн эрттирип бээрин дилээрге, ийи-даа хондур дежурныйлап артып каар турган.

Ол хүн, чүге-ле ийик, ооң сагыжы даң бажындан-на хөглүү кончуг куюмнап, чүрээ, челезинден ушта чүткээн бызаа ышкаш, бир-ле черже тыртып тура эртеннээн. Диван кырынга чыдыпкаш, дүшкө чедир телевизор көргөш, чемнени тыртып алгаш, эштирде кедер хевин, тапочказын, аржылыын, бичии көрүнчүкчүгөш, номну пакединче немей суп алгаш, хем кыдыынче басыпкан. Хүн кедергей аяс, дээрде чаңгыс-даа булут чок.

Мурнунда беш хире харлыг оол четкен узун шилгедек эр кижиниң кылажы Чимиске таныш-даа ышкаш сагындырган. Ол адашкыларның соондан кылаштап чорааш, хем эринде чедип келгенин эскербээн. Олардан ырак эвеске уштунуп, хүнге дөгеленип чыдып алгаш, бирде номун номчуп, бирде адашкыларны хайгаарап каап чыткан. Меңги (ачазының кыйгырары ындыг болган) ырак эвесте малгашта шивээ тудуп ойнаан оолдарның аразынга баргаш, ачазын «уттупкан». Оолдуң адазы элээн үр эжингеш, сугдан үнгеш-ле дорт Чимисче углай базыпкан. Чимис кончуг дүрген номун «номчуй берген». Кожазы ооң чанынга кээп: «Экии» — дээш, олуруп алган. Тоомча чогуң көргүскен аян-биле харыылааш, катап-ла ному-биле арнын дуглааш чыдыпкан. Чимистиң хөрээнге ийи-үш дамды душкен.

— Чаашкын чаап кээрге, тоовас-тыр силер аа?

— Чагзын харын.

Чимис бодунуң дидимин кайгап калган.

— А чүге чүгле силерниң кырыңарга дамды дүжер чүвөл?
Менде чагбайн тур.

— Чүге дээрге силерге чаашкын херек чок болганы ол-дур.

— Аас-сөске алдыртпазыңар кончуг-дур аа, арныңарны ажыдып көөр силер бе?

— Арным көрүпкеш, улус корга бээр чүве болгай.

— А мен кортпас мен.

— Силерниң дидимиңер кончуг-дур аа, силер кым силер?

— Түмендей маадыр мен.

Чимис ыыт чок чыдыпкан. Ооң тыныжы дакпыжап, чүрээниң согары дүргедеп, ала хөңнүнде ыглаксаазы кели берген. Долгандыр чүү-даа болуп турарын эскербестей берген. Сактырга, шагдана манап келген маадыры ооң-биле душчуп, чугаалажып орары бо ышкаш болган. Чимис номун арнындан ап каапкаш, олуруп алган.

Чимистиң езулуг арны көстүп, удур көрүп кээрге, «маадырның» үнү чидип, томаарый берген.

— Чүү деп ном номчуп тур силер?

Чимис ыыт чокка номунуң даштын көргүзүп каан. Ам харын ооң чүрээниң тиккиледир согары оожургай берген. Сугнуң даажы, бичии уругларның хөглүг алгы-кышкызы, дыштанып келгеннерниң

шимээни ам-на дыңналып келген. Чанында чугаакыр эжи ыыт чок олуруп берген, турбаан-даа.

— Үргүлчү бээр кээп турар силер бе?

— Чок, ында-хаая.

— А бис үргүлчү келир улус бис. Бо оол бажыңга чалгаараар, кижии амыратпас, эштиилем че деп-ле эгелээр. Чамдыкта ооң биле маңаа хүнге быжыр чиртип хүнзээр болгай бис.

Чимис оларның авазын айтырар бодааш, эпчок ирги бе деп тыртылып калган.

— Кайда ажылдап турар силер?

— Эмнелгеде.

— Кайы эмнелгеде?

— Ниити аарыглар эмнелгезинде.

— Каяа өөренип турдуңар?

— Томскиге турдувус.

— Оо, кады турган улус-тур бис, мен база аңаа өөренип турдум, силерни канчап көрбээн кижии боор мен. Чеден чылдарның төнчүзү, сезен чылдарның эгези-ле болгай ол — деп, кожазының хөглүү кончуг апарган.

— Ийе, мен база ынчан турган кижии мен, силерни база сагынмас-ла кижии-дир мен — дээш, Чимис тургаш, хемче басыпкан.

Хемниң чалгыы оожум бырлаңайнып чыткан. Чимис сугже, холун чаза тудуп алгаш, оожум кирипкен. Чылбай сугга арнын шаптап, тиккиледир сокпушаан хевээр чүрээн база-ла шапта-вышаан, Чимис чоорту эштип кире берген. Хемниң барык ортузунга чедир эжингеш, ооргазынга чыдып алгаш чаңгыс-даа булут чок дээрни көрүп чыткан. Улуг-ла ак самолет дээрге ак ыжын арттырып кааш, көзүлбейн барган. Ооң соонда арткан ыштан удур-дедир көржүп алган ийи кижиниң арны ышкаш хевир көстүп келген, оон чоорту өскерилзе-өскерилзе, чаңгыс узун чаштыг кыс кижиниң арны апарган. Чоорту узун кара чаш арындан адырылгаш, аңгыланы берген, а арын орнунга төгөрик көстүп келген. Төгөрик чоорту узап, дуруяа куш хевирлиг апарган, оон-на улаштыр ийи кылдыр чарлып, өске бир хевирлиг апарган — таптыг топтаар болза, оглун өөредип ужуп чоруур дуруяа-даа ышкаш...

Ымыраа-сээк кижиге ызырар хүлээлгезин күүседип, хүн кудулап эгелээн. «Томскиге каяа өөренип турган чоор бо, чүгө айтырба-
дым, чугаалажып көрүзмө-ле, мээң арай-ла аамай бак деп
чүөмни» деп Чимис бодун чөмөлөп боданмышаан, бүдүү
көрүнчүктөнипкеш, чүү-хөөзүн хавынче суп эгелээн. Карааның
ужу-биле көрүп турарга, адашкылар ооң чанынга келгеннер.

— Че, чоруптар бис бе? — деп, кожазы чоок таныжар-даа
чүө ышкаш айтырган.

— Ийе, үнерим бо, ымыраа-сээк бисти амыратпастаар дей
берди. Чанарыңар ол бе, Меңги? — деп бичии оолду чаптап,
Чимис айтырган.

Меңги ооң айтырыынга-даа харыылабайн, ачазының сумка-
зын үжөп, бир-ле чүө дилээн, ажаанзырап-ла турган.

— Маңаа машинам кайыл, Аркаша-биле ойнаар мен, ачай,
Миша даай сугже бараалам че — деп, ачазының холун силгип,
чугааны үзе кирип, алгырган.

— Чок, оглум. Эртен чырый бээрге, баар бис. Ам орайтаан-
дыр.

— Аа, хей. Аркашаның авазы үргүлчү кээп туруңар, чиксээрин
оладьяны быжырып берип турар мен диди чоп.

Сүлдем каттырыпкаш, Чимисче көрбүшаан харыылаан:

— Эртен шынап баар бис, оглум. Ам бар чыда, сеңээ
шоколад, мороженое садып бээр мен шүө — деп көгүткен. —
Миша даайның оолдары-биле ойнаксаар, үргүлчү ынаар бараалы
дээр кижиге-дир ийин, бирде түвексине-даа бээр мен — деп улам-
чылаан.

Чимис оларның авазының дугайын айтырыксаза-даа,
база-ла ыттаваан.

— Че, Меңги, мен моон эеп чанар мен. Шоколад хөй чиве,
мынчаар өзер сен, ачаң чугаазын дыңна шүө — деп, холдары-
биле ийи кыдыынче айтып көргүскеш, бичии Меңгиниң бажын
суйбап чугаалаан.

— Силерни кым дээр ирги? — деп, хүндүскү дег хөглүг эвес,
далажы аарак Сүлдем айтырган.

— Мени Чимис дээр, Чимис Белековна.

— Ыы, кончуг эки-дир. Эртен... — деп чорда, Чимис үзе
кирип, — Че, адашкылар, солун чугаалажып хүнзедивис, байырлыг

че — дээш, Меңгиниң бажын суйбап кааш, орукту өрү далаш чок бazyпкан.

Ол хая көрүксээн! Меңгиниң ачазының адын айтырып алыксаан, ажылдап турар черин сонуургаксаан, ынчалза-даа...

— Угба-а-ай, мени Меңги деп канчап билип кааптыңар? — деп, Меңгиниң үнү кыйгырып келген.

Чимис дыка дүрген хая көрнүп кээрге, ийи адашкы олче көрнүп алган турганнар.

— Соонда чугаалап бээр мен — деп, Чимис алгырып харыылаан.

Сүлдем дүжөп чыткан. Енисей кыдыы. Хем дагып-даа турар ышкаш, кижилер-ле хөй. Хам-даа хамнап турар. Хөй-ле улус чыылган. Азы кандыг-бир байырлал-даа болуп турар ышкаш. Сүлдем ол хөй улус аразында оглун чедип алган кылаштап чоруур. Бир-ле хөй кижичанынга кылаштап кээрге, ырлашкан, хөөрөшкен, таныыр-даа ышкаш, танывазы-даа ышкаш улус болган. Сүлдем аңаа, хөй улус аразынга, оларның-биле кады хөглээш олурупкан.

Хенертен барыын чүктен улуг-ла кара булут келгеш, черниң кырын караңгылады шыва апкан. Кара булут талазындан сооксумаар сырын сыгырып келген соонда, чоорту күштелип, хөрөктенген адыг-мажаалай дег, коогайнып, улгатса-улгатса, хемниң чалгыгларын ол-бо сывыртап эгелээн. Хемниң суу улуг далайның чалгыы дег, күштүү-биле эрикти кээп моңнап, чарачире соп, дааш-шимээни-даа улгадып олурган. Көвей чон дүвүрөп, аай-дедир шаараңайнып маңнажып эгелээн. Сүлдем ол дүвүрээзинге оглун чидирип алган. Эрик кыдыынга өрү-куду кускуннап, дүвүрөп маңнаан — маңнаттынмас, сөөлүндө шаа төнгөш, барып ушкан, багайтыр алгырып каап чыткан: «Меңги! Меңги!».

Сүлдем арай боорда оттуп кээрге, шаа төнүп калган, көк дер дүшкен, чүрек шапкыланыр чүве чыткан. «Оо, харын-даа дүжүм болду» — деп оожургап, коргунчуг болуушкуннар дүжүнге болганынга өөрүп, оглунуң чанынга кылаштап келген. Оозу база багай дүш дүжээнзиг, човууртап чыткан. Сүлдем халывышаан келгеш, оглун куспактап алгаш, бажын туткан — изии чалынныг.

Аймаарай бергеш, оглун хөрээнге чыпшыр дагап, ол пөс-биле бажын шаптап, чангыс билир рецептизи — анальгин биле парацетамол чартыктап ижиртип алгаш, кужактап алган олурда, оглунун эъдиниң изии намдап, деридип, оожургап удуй берген. Сүлдем крандан сугну элээн үр аксып-аксып, чүрээн базырылдыр ижип алгаш, мойнун чылгады шаптай тыртып алган. Оон оглунуң чанынга чыдып алгаш, удуй берген, демги-ле дүжүн улажы берген.

Хем күштүү-биле чалгывышаан. Сүлдем хөй кижилер-биле деңге хөлзеп маңавышаан... Хенертен талыгырда дээрден карак чылчырыктаар, төгерик ай ышкаш бир-ле чүве көстүп келген. Сүлдем ол чылчырыктан карактарын чажырып, көрүп турарга, ол чараш төгериктен челээш чоорту үнүп, узап баткаш, чер-дээрни тудуштур дугалап алган. Дуганың адаккы ужу хемниң дап-дал ортузунда шаштыга бээрге, ооң дегген ужунга суг ээргииштелип, ээремнелип туруп берген. Сүлдем бир-ле эскерип турарга, хем эриинде чааскаан арткан, дүвүрөп турар хөй чон-даа көзүлбейн барган болган. Хамнап турган хамның орбазы асфальт кырында өрү көрнү берген чыткан. Хемниң ээргииштелип, ээремнеп турар черинден кончуг-даа каас-чараш ийи даңгыналар үнүп келгеш, Сүлдемче углай кылаштапканнар. Сүлдем оларны чарашсынып безин четтикпээнде, бирээзиниң мага-боду узун курт дег апарган соонда, кудуруу-биле хемни шавылай улдагылааш, эрикче союпкан. Хем катап-ла дошкуурап келген. Ол коргунчуг айыыл-халаптап дескелеп, Сүлдем аткаарлап, ийи-бирлеп базап бар-ла чыткан. Аткаарлап бар чыткаш, бир чүвеге илдиге берген. Хая көрнүп кээрге, демги даңгыназы өске талазында келген, орукта шөйлү берген чыткан, ооң чараш арын-шырайында хүлүмзүрүг чайыннаар, Сүлдемче уткуй дыйлаңайндыр союп чоруп-ла олурган. Сүлдем аткаарлаза-аткаарлаза, черде чыдар орба чанынга келген. Ону сүрүп чоруур амытан аңаа чоокшулап келгеш, ооң мага-бодун шимчей албас кылдыр хүлүй ораап алган. Сүлдемниң сириңейнип турар бодун, шапкыланып турар чүрээн оожургаткан-даа ышкаш, бир-ле билдинмес тааланчыг соок дагап кээрге, ол карактарын чайгаарла шийипкен. Мага-бодун таварыштыр тааланчыг чылыг келгеш, ооң доңганын чылыктырып эгелээн. Коргуушкун, дүвүрээзин

уттундуруп, эъди- кежинге, угаан-медерелинге оожургал, таалал билдинип эгелээрге, карактарын оожум көрүп келген. Коргуп турганы амытан-даа чок, дедир-ле хеминче чаражы кончуг аныяк херээжен апарган ырап, таваар кылаштап кирип бар чыткан. Сүлдемниң чанында орба чаш уруг кавайынга дөмейлежи берген чыткан.

Сүлдем ол кавайны көдүрүп аар бодап, холун сунуп бар чыда, хенертен тааланчыы кончуг өпей ырны демги даңгыналарның уундан дыңнап каан. «Хем-суг далай ээлери менден чүнү күзеп турарлары ол, өршээ!» деп сымыранган. «Ам чүзү-кандыызы көстүп келири ол, кайнаар халыыйң, оглум кайыл!» деп катап-ла оглун сактып келген. Канчаар-даа аайын тыппайн, эздереп турда, ийи чараш дангыналар ам база сугдан бо көстүп келгеннер. Сүлдем көрүп турарга, бирээзинин дүрзү-хевири аажок коргунчуг кырган кадай дег апарган. Ооң узун чаштары, хирлиг, таагылыг көзүлгөн, холдарының салаалары чоржайгылай бергилээн, арнында хөй сыгыгларындан дер бе, карак чажы бе суг бе төнмес агып-ла чоруур. Сүлдемге коргунчуг дүрзүлүг кадай чоокшулап кээрге, ол баштайгызы дег кортпаан. «Мындыг дүрзүнчүг кадайдан корткаш канчаар». Аңаа чоокшулап кээрге, бүшкүгүр кадай чоржак салаалары-биле Сүлдемниң чаактарын суйбап, чассыткан, а бирээзи оон ческинип, аткаар баскан. Сактырга, чүдек кадай ону бир-ле черже тыртып турган ышкаш болган. Дүрзүнчүг амытан Сүлдемни долгандыр кылаштааш, орба чанынга олуруп алган. Чүдек амытан орбаны холунга тудуп алгаш, тааланчыы кончуг кылдыр өпей ырнын аялгазын ырлап эгелээн. Сүлдем аңаа база-ла таалап, чоорту караан шийип, удумзурап чорда, чер кыры чоорту караңгылаза-караңгылаза, шуут-ла дүмбей апарып, дүн дүжүп келген. Соок сырын-хат Сүлдемни ол-бо чарыындан доңуруп эгелээн. Хуулгаазын дангыналары-даа чок. Орба-кавайда оглу шөлээни кончуг удуп чыткан. «Чидирип алган оглумну бо хуулгаазын даңгыналар эккеп бергени ол-дур аа. Кайыын-чүден келген аза-буктар апарды...» Соок хатка сывыртадып, оглун так кужактап алгаш, эрик дургаар аай-дедир халып-халып, олура дүшкен.

Сүлдем оттуп кээрге, караңгы өрээлинде оглун кужактап алган, эгиштээн олурган. «Кандыг кончуг узун, элдептиг дүш көрдүм, арта улаштыр-улаштыр дүжеттинер» деп боданмышаан,

өрээлинге келгеш, шакты көргөн — дөрт шак. Уйгу-даа чок, байгы бодалы — дүжүнде. «Эртенги дүш. Эртенги дүш шын боор дижир болгай. Чүү ындыг хуулгаазын кадыннар боор?».

«...Дүүн хем эринге таварышканым аныяк херээженниң карактары дүжүнде көргөн дүрзүнчүг кадайның кара караанга дөмейи кончуг болган. Канчап ол дораан мээң дүжүмге кирип келгени ол чоор? Ол эмчиниң кылажының, дурт-сынының мээң кадайымга дөмей деп чүвези аажок болду ийин. Кадайымны сактып, чоктап чоруурумну...»

Сүлдем караан шийип алгаш, дыка үр боданып чыткан. «Дүүнгү херээженниң карактарының черле аңаа таныжы аажок... Каяа көргөн кижини боор мен?! Каяа! Хенертен ол олура дүшкен. Томскиге эжи Толяның альбомунга көргөш, чарашсынып артып калган уруунуң чуруунда ындыг чараш карактарны көргөн болган. «Бо уругну меңээ душтуруп көр» — деп эзержирге, — «Ол болдунмас, чангысклассчым ийи чыл бурунгаар доозупкаш, өскээр, Тывада ирги бе, чорупкан» — дээн кижини болгай, Толя. Ол-ла карактар бо-ла-дыр, дүүн көргөним эмчиде.

Кырган улустуң чугаазы-биле, шапкын хемнерге, шалбаа, соок кара суглар баштарынга, куйларга чурттап чоруур чер, сугнуң ээлери кызыл-даван херээженнер болур дээр. Дүжүмде кандыг уткалыг кадайлар дүжедим, чүнү оштап турар кадайлар боор. Кадай кижилер дүжеп чораан эвес. Тайга-таскылга каас херээженге таваржыр болза, бир болза байыыр, бир болза аарыыр дээр. Херээжен кижиниң эргеледин чоктап чоруурум-дан кадайлар дүжеп турарым ол эвес бе азы... чүнү оштаан дүш ирги?!».

* * *

Сүлдем даң агаргыже удуп чадап каан. Боданып-ла чыткан, боданып-ла чыткан. «Кадайынга диригге кагдыртып, мегеледип алыры дег ырмасынчыг чүве чок-ла чораан. Барып-барып эр кижини кадайынга кагдыртып аарга, бергезин чүү дээр, ону чүгле чурттап эрткен эрлер билир... Сактырга, шупту улус сени кочулап, «Аамай, сээдең болурга, ол-дур, кадайы безин дезип кылаштап чоруй баар» дээнзиг боор чораан. Ооң соонда херээженнерни көөрге, шупту-ла дөмей: силен, акша-көпеектиг ашактар, алдар-

ат, чараш чуртталга сүрүп чоруур ышкаш сагындырар. Кижиниң кады чурттаар кижизи дег эргим чүве турбас-даа ышкаш сагындырар турган чүве болгай. Кадайымга өлүр тын чок ынак чордум, бак-даа чорбадым. Ынчалза-даа ол менден дезипкен. Чүге?! Кажан, каяа, чүге чазып чораан кижии ийик мен?!

Мен ышкаш амыдыралы чогувайн барган бир эжим мени чагып орган чүве ийин: «Кадайларга эмин эрттир бүзүрөвө, кандыг-даа улус чоруур-дур, мээң кадай ажылдап эккээр акшаң эвээш — дээш, кулактарны коңгалап туруп бээрге, өөренип турганым аспирантурам кааптым. Кадай мени өөрөтпейн, өөндө-летпейн барды, ам аар-саарлап чор мен, сөөлгү үедө бажыңымче чанарымга, солун эвес апарды, эжим». Оон бир ол эжимге таваржырымга, мени-даа таныыр хире эвес, билбес эзирик, идик-хевинден кижии алыр чүү-даа чок, арып-дорупкан хоорайның базаар чанында орган чүве. Сөөлүндө солунга чок болган деп чарлалын көргөн мен.

Кадайларның аразында кандыызы-даа бар.

Мен оглумнуң иезинге шеригден келген дораан дужуп алган мен. Өске уруглар безин көрүп четтикпээн үем. Төрөл дуңмамның эжи. Кончуг-даа эрес кижии болган. Баштайгы душкан кечээвистен-не мени эш-өөрүңгө таныштырып каапкан. Дораан-на чоокшулажы берген бис. Авам-на мени сургап: «Чоп кончуг эшкедээриң ол, оглум? Үш чыл төрээн черинге келбээн кижии төрөлдериң кезип, дыштанып алзынза, оон өөренип аар, уруглар дээрге кайда-даа чүве-дир, чүглө шилип билир сен» — деп чагып турган болгай. А мен ону-даа херекке албайн, дүн чарган чараш уруум дилеп, кайда-чүдө Омск, Томск чедип, түрээн болгай мен. Шеригжи эжим Толяның ачызы-биле, ортумак-даа болза, эртемге четтим. Сиилең кижиниң сиилеңи читпес дээри-даа чөп турган боор. «Чүнү-даа өршээп боор мен, оглуvus бодаалы. Кады чурттаалы» — деп кадайымны чагып чадап каан мен. «Езулуг ынакшыл деп чүве турар чүве-дир. Езулуг ынакшылга таваржы бердим» — дээш, хая-даа көрбейн, эрге-дужаалдыг, акша-көпеектиг, каас-коя сөстөрлиг кырган ашактың соондан, эдерги эмер бызаа дег, чоруй барган кадайымның соондан ыглап артып калчык мен. Авам-на мени чемелээн-даа, кээргээн-даа ышкаш: «Черле шийтпир чогуң кончуг сен ийин, сеңээ чугаалап турдум чоп, далашпа деп.

Эр кижиг ылбыргай, бак чорбас. Шиитпирлиг, бурунгаар көрүштүг болур чоор. Ам ынчап, чааскаан муңгарап чорба. Эки сеткилдиг уруглар чоруур, көвей ажы-төлдүг эвес сен, мен-даа азыражып бээр мен» — деп кончувайн, база катап деткип калчык. А мен дээрге: «Кадайларны бир хепке кудуп каан, хей чүве-дир» деп ашактар-биле арагалап, ийи-чангыс сээдең кадайларга алзып-даа чораан болгай мен. А шынында кайын ындыг боорул аан. Дүүнгү көргеним чараш эмчи сагыжымдан үнмейн баар, база элдептиг бооп-тур. Дүжүмгө көстүп келген оран-сава, чер-чурт ээзинге алзып, албыска, ынакшылга алзып аар дивээн мен бе?».

Сүлдемниң сагыжынга школага сонуургаары чаңгыс-классчы-зы-даа кирер. Шеригге тургаш, оон элээн чагааларны ап тургаш, харыылаарындан чалгаарай берген, биживестей берген турган кижиг-чүве-дир. Үш чыл иштинде чанмайн, төрээн черин көрүк-сээш, бажы дескинип чораан үезинде таваржы берген кадайы шынчы эвес болганынга, хөрек-чүрээ буступ калыр чазып чораанын база эргий бодап, дүжүнде кирген кайызы ол ирги деп сайгарылга кылгаш, бажы безин аарый берген.

Сүлдем чайгы даңны ынчаар уткуп алган.

* * *

Чимис эртенинде ажылынче кел чыда, ыракта уткуштур далаш кылаштап оар кижиниң кылажын дораан танып каан.

— Оо, экии! Силерниң адресиңерни айтырып албаанымга дүүн кежээ дыка хомудадым. Оглум, та чүге чүве, эди изип хонду, эмчи хереглээш... — дээш, Сүлдем Чимистиң арнынче көрүп алгаш-ла турган...

«Мени сактып турган-дыр аа, чүгле дүүн кежээ хомудаан аан» деп боданмышаан:

— Чүнү канчалдыңар ынчаш? Дүрген дуза кыйгырган бе? — деп, Чимис үзе кирип, айтырган.

— Өл аржыыл бажынга салып, суксун-шай ижиртип тура хондум ийин, эмчи, көрүп берип көрүңерем. Дүрген дуза-даа сактыр харык чок болган-дыр бис — деп, Сүлдем дилээн.

Чимис бичии бодангаш:

— Адыр, манаңар аа, ажилдаар чер кириптейн — дээн.

Ажылындан дилеп, эштери-биле дугуржуп алгаш, ол үнө халып келген.

Дүүн кежээ хөй чип алганы мороженоезинге идээлээш, эьди изип, кузуп хонганын эмчи тодараткаш, оолга оожуктурар эмнер салгаш, ону кезек куспактап алгаш, аяар өпейлеп олурган. Удуй берген хире боорга, оожум тургаш, орун кырынга чыттырып каар дээрге, чаш чүвениң бичии холчугаштары Чимистен так куспактанып алган, салыр хире эвес болган. Куспактажып алгаш, ыыт чок дыка үр олуруп келген.

Чимистиң сеткил-хөөнү саазынга бижиттинмес!!!

Меңги деридип, ам-на холдарын сула бадырып, удуй берген. Өрээл эжиинден каш-даа бакылап чоруп турган Сүлдем канчаар-даа аайын тыппайн, холдарын дүрбүп:

— Силерге четтиргенимни илередир сөстөр тыппас-тыр мен, эмчи. Оглумнуң амы-тынын алдыңар — деп сымыранып чугаалаан.

— Ажырбас, улуг коргунчуг чүве чок. Ам элээн удупкаш, сергек оттуп кээр. Шоколад, мороженоени хөйүнү чиртип турар-дыр силер ийин, ада — деп баштак аян-биле чугаалааш, эжикче кылаштапкан.

— Адыр, адыр, эмчи, манаңар, шай — дээш, коридорда идиин кеде берген Чимистиң чыпшыр чанынга келгеш, Сүлдем ооң холундан тудуп алган. Чимис бажын көдүрүп келген. Оларның карактары уткужуп келгеш, ыыт чок кезек турупканнар. Сүлдемниң карактары муңгаргай «Чорбайн көрем!» деп дилээнзиг болган. Чимистиң карактары «Мынчага чедир каяа чордуң?!» деп айтырганзыг болган.

— А силер мээң адымны чүге сонуургавас силер? — деп, Сүлдем Чимистиң холдарын тутпушаан, оожум айтырган.

Дүүн хем эриинге дег дидими чок, Чимистиң арны кызып, холун Сүлдемден адырып ап:

— Күзээр болзуңарза, силер бодуңар адап бериңер даан — деп каан.

— Мени Сүлдем Ооржакович дээр. Чайлыг болзуңарза, бичии олуруңар. Мен силерни шайлаткаш үндүрейн. Таныжып ап турар черивистиң солунун, эжик аксы — дээш, Сүлдем хүлүмзүрээн.

— Харын ындыг-ла чүве-дир — дээш, Чимис холун Сүлдемниң

холдарындан ушта тыртарын оралдашкан, ынчалза-даа күштүг, улуг холдар ону салбаан. Чимис ону былаашпаан.

— Кончуг-даа дуза каттыңар, эмчи, силер эвес болзуңарза, та кайнаар... Че, ол-даа канчаар, шайдан ижип көрээлиңер — дээш, Сүлдем Чимистен карак салбайн чугаалаан.

Чимистиң эргелел манал чөгел төткен сагыш-сеткили дойлуп, Сүлдемниң мага-бодун эскерип, оон куспактаныксаазы кээп, өөрүшкүнүң карак чаштары сыстып кээриниң кырында келген.

— Шайны маңаа ижер бис бе? — деп, Чимис айтырыптарга, Сүлдем улам чазык каттырыпкан, Чимис база.

* * *

Чараш сөстөр-биле бот-боттарын каасташпааннар. Амыдыралчы, баштак аажы-чаң оларны чайгаар-ла каттыштырып каан, шагда-ла таныжар кижилер ышкаш, ийи бодунга ала-чайгаар тааржып, чаңчыга бергенин олар эскербээннер. Сактырга-ла, олар үргүлчү кады чораан чүве-биле дөмей болган.

Чимистиң сагыжында хөмүрертир өжүп калган идегелиниң оду катап хөрлээлеп, ынакшылдың эргелелинге алзып, арын-шырайы улам чараш апарып, амыдыралга сонuurгалы оттуп келген. Ынакшылдың чалыны часкы хүннүң чылыы бооп, сыгырга куштуң өпейи бооп, ооң чүрээнге өөрүшкүнүң ырызын сөңнөп, дүннүң карангызында-даа, хүннүң чырыында-даа Чимисти чылдып, өөртүп эгелээн. Сүлдем Чимистиң чүрээнге ынакшылдың чечээн ынчаар тарып берген.

* * *

— Чүге ынчаар болу бергенин билбес мен. Меңгиниң авазы бодунуң кады ажылдап турганы кижизи-биле чоруй барган. Оглувусту бода, сени өршээр мен, чорба деп чадап каан мен. Ооң барып алган кижизи ооң бодундан ийи катап улуг ажылдакчы кижичүве. Че, ону канчаар, эрткен үе-дир ийин — деп, Сүлдем кадайының дугайында медээни чаңгыс катап сонuurгаткан. Ооң соонда ол дугайында чугаа-даа кылбааннар.

Үе-шак ынчаар эртип, Чимистиң амыдыралы бир аңдарлып, сагыш-сеткили өөрүшкүдөн, ынакшылдан хөглөп, чуртталгага улам ынак болуп, бо хире назынында чараш оолдуг, ынак

эштиг апарганынга өөрүп турган. Ажылы биеэги хевээр чоруп турган, чүгле харын эштери оон бодунун ээлчээн эрттирип каарын дилевестей бергеннер. Хостуг үелеринде хем кыдыынга балыктап, арыг агаарже селгүүстеп, эртенги, кежээки хаяаларны уткуп, үдеп, амыдыралдын берген кежиктериниң кезик-чамдызынга өөрүп, бот-боттарын чоктажып чоруур апаргыже чедир, бир чыл ажыр танышканының соонда, ийи аңгы чурттаар арга чок болу бээрге, адашкылар Чимистиң бажыңынче көжүп кирип алганнар.

Чимистиң чүрээнде чечээ саглайты частып келген. Кымның кымга ынаан, шынчызын, кым чокта чурттап шыдавазының дугайында чугаа оларны эргивээн.

Чимис черле баштак, чассыг, тывызык. Бир-ле кежээ Чимис Сүлдемден так кужактанып алгаш чыткаш, аңаа чассывышаан, айтырган:

— Эй, ада, дыңнап көрөм. Мен сен ышкаш маадырны бүгү назынымда дилеп келдим. Ам-на тып алдым, сени кымга-даа бербес мен. А бир эвес сени алыр дээш кээр болза, кымның-биле-даа болза тулчуп тургаш, сени кымга-даа бербес мен. Мен сен чогуңда шыдавас мен. Сен менден чорбас сен шүве. А сен менден чоруур сен бе?

Сүлдем Чимистиң чугаазының аянынга алзып, артисчи талантызын көргүскен чүве дег, ооң мурнунга дис баштап олурупкаш:

— Сен дээрге мээң хөй дайзыннар тиилеп тургаш, чаалап алган алдын даңгынам-дыр сен. Сени менден чүү-даа чарып күш четпес, мен сээң күштүг камгалакчың-дыр мен — деп даңгыраглай харыылааш, Чимистиң чаактарын эргеледип суйбап, эриннеринче оожум ошкап кааш, оозун так-ла кужактап алган олуруп-олуруп, хенертен Чимистиң куспаанче кирип, шын-на сеткили-биле ыглай берген.

— Чимис, мени так куспактап алам, эжим, сээң чаныңга оожургал, эргеледиг, таалалды ап чор мен, эжим. Бис чүге шагда-ла душпаан улус боор бис. Томскиге өөренип тургаш, чүге таварышпаан улус бис аан. Сен эвес болзуңза, та кайда, та кымнар-биле катчып алган бажым силгип чоруп чоруур ийик мен. Сен-не мени чааскаанзыралдан, муңгаралдан адырып алдың,

мен база сени кымга-даа бербес мен, сенден кайнаар-даа чорбас мен. Чүглө бодум эргеледир, чассыдар, чүглө бодум, чүглө бодум... — дээш, так кужактанып алгаш чыткаш, олчаан удуй берген.

Чимис ону оожургадып чассыдыксаан. ынчалза-даа оттурбазы-биле хензиг-даа шимчеш дивээн.

Меңги база Чимиске ижигип, ону «авай» деп адап чаңчыга берген, аңаа эргеленир, хоптаныр, чассыыр, баажы-ла тыппас.

— Авай, сен мени канчап Меңги деп билип каапкан ийик сен? — деп катап-катап дыңнаксаар харыылыг айтырыын салыр.

— Сени мен, оглум, бичиимде ойнап тургаш, ачаңның төрүттүнген хүнүндө бичии оол кукла даарааш, белекке берген мен. Оон ачаң ону шкавының иштинге суп алган. Улуг апаргаш, бир эртен оттуп кээрге, кукла Меңги деп оолчугаш апарган болган. Мен ыракка өөренип турган болгаш, сени көрбейн турган мен. Бодумнуң даарап алганым куклам Меңги деп билир болгаш, сени билир-дир мен, оглум — дээрге, Меңги аажок амырап, кичээңгейлиг сонуургап дыңнаар.

— Ам ындыг кукла даараар сен бе, Чимис авай?

— Ийе, оглум, даараар мен.

— Баштай оол, ооң соонда кыстан шүве. Эң баштай оол — деп амыратпайн туруп бээрге, Чимис, шынап-ла, оол кукла даарааш, Меңгиниң өрээлинде полкага салып каан.

«Удавас оол дуңмалыг болур сен» деп иштинде бичиилеп шимчей берген төлүнүң дугайында амдыызында кымга-даа ыыттавайн, ийи адашкыга улуг белек болзун дээш, ооң улгады бээрин манап, чажырып чоруп турган.

* * *

База катап чай дүшкен. Хем эриинде эштир черинче чайлыг үезинде үжелээ кирип, аңаа хүнзеп, Меңгини эштинге ээлчежил өөредип турганнар. Сугже кирбезин дээш, үрдүрер камера садып алганнар. Оглунуң эштири шору апар чыткан.

Бир-ле дыштаныр хүн дөстүнмес чассыг Чимис диванда солуннарже дүлдүне берген чыткан Сүлдемни бужургандырып:

— Сүлдем, мен сээң чүң ийик мен? — деп айтырган.

Сүлдем солунун номчувушаан, олче көрүнмейн-даа, шээжи-

биле билир харызын чугаалаан:

— Мээң амыдыралымның белээ-дир сен, Белековна. А мен ооң чүзү ийик мен?

— Мээң амыдыралымның сүлдезин бедик тудуп чоруур камгалакчым, сүлдем-дир сен, Сүлдем Ооржакович. Солунуң ара каап кааш, мээң солун тоолумну дыңнап көр даан.

— Адыр, бо бичии чүвени төндүр номчуптайн.

— Ону канчаар сен аан, оон номчуптар сен, мени дыңна даан.

Солунун былаажып, шаанга киир ыймакташканнар.

— Адыр-адыр, баштай сагыжымны тоттуруп аайн...

— Дыңна, че. Бир-ле черге бай Караты-Хаан чурттап чораан чүве-дир. Олар чаңгыс оолдуг. Оозунга кадай тывар дээш, падын бараан чүве-дир. А оол чалчазы ашактың уруунга ынакшаан. Ынчалза-даа ачазынга ол дугайында ыыттаваан. Кожазында бай аалдың уруун Караты-Хаан оглунга кудалап эккеп бергеш, чурттадып каан. Оол дөмей-ле ядыы уругга ынак хевээр арткан. Бир-ле катап ядыы уруг ыяштаар дээш, аргаже кире бээрге, чаа өгленген ийи кижизи ында селгүүстеп чораан. Хемни кежир кагган көвүрүгге келгеш, ийи уруг мурнай кежипкеннер. Хенертен ирик көвүрүг сыйлы берген. Эң соонда чораан оол чанында теректен туттунуп четтигипкеш, ийи уругже холун сунган...

Чимис доктаай дүшкеш:

— Адыр, баштай сенден айтырып көрейн, кандыг эвес. Сен болзуңза кымче холуң сунар сен? — деп айтырган.

Ол үеде эжикти бир кижидиңмиттиг соктаан. Чимис баргаш ажыдыптарга, Меңгизи алгы-кышкы-биле:

— Че, Миша даай сугже бараалыңар, дүүн-не баар дидивис чоп. Даштын оолдар мени, сээң машинаң-биле ойнавас бис дээш, халчып чоруй бардылар — дээш-ле, дүвүредип келген.

— Ийе, ийе, ам чоруптар бис, оглум. А сен, Сүлдем, мээң айтырымга оон албан харыылап бээр сен шүве. Сээң харыың сеңээ шылгалда болур эвеспе — деп, Чимис баштактанган.

* * *

Амыдырал бодунуң көзүлбес өзээн долгандыр чырык чер кырында болуп турар кандыг-даа чүүлдерге хамаарылга чок таваар чылып чоруп-ла турган.

Сүлдемнің ажылында баштайғы чедишкиннери көстүп эгелээн. Эки ажылы дээш шаннал-макталдарны ап, эш-өөрүнүң хүндүткелин көрүп эгелээн. Ооң мурнунда оглум дээш маңнап чоруй баар боду ам ажил соонда эштери-биле артыгылап турар апарган. «Бажыңда Чимис чедип келген болгай» деп сагыш тайбың боданып каар. Бир катап шалың соонда, каш эр хөөрешкеш, элээн орайтай бергенде, чанып олурган. Кудумчу автобузунга олурупкаш, дужунда сандайже көрүп олурарга, шагдагы-ла чаңгысклассчызы олурган. Чаңгысклассчызы боорда, сонуургап чораан, шеригден каш-даа чагаа алган уруу.

— Оо, Любашаны! Чеже чыл көрүшпээн бис, чаңгыс? Кайда сен, чүнү кылып чор сен? — деп дидими аажок, чазык айтыргылаан.

Ыңай-бээр көргүлээш:

— Адыр, маңаа дүжүп каалы, мында кафе бар-дыр ийин, бичии хөөрежиили — дээш, Любаны кара күш-биле дүжүр соп алган. Кафеге баргаш, ийи эжишки эрткен-барганын ажит-чажыт чок чугаалажып, сагыш хандыр хөөрешкеннер. Люба ону шеригден кээрин манап аарга, Сүлдем ону тоовайн барганын, баштайгы барып алган кижизиниң ону куду көрүп чораанын хомудал-биле сактып, амгы чуртталгазын ижин кара чок төөгүп берген.

— Кажан-на бир сеңээ, амыдыралым экижий бээрге, дужуп келгеш, бо-ла бүгү чугаалаан чуртталгамны төөгүп бээр мен деп бодап чораан мен. Күзел бүдө бээр чүве-дир, Сүлдем. Эгезинде сеңээ шуут дужуксавайн, сенден чаштып турган мен. Бир-ле катап чараш кадайың-биле чанымдан, сактырымга, көөргеттинген ышкаш көстүп эртеринге, бодум ыяткаш, черже кире бер часкан мен. Оон харын сээң сураң, төөгүңнү дыңнадым, катап кижии ап алган болдуң але — деп, Люба шала изиг чугааланган. Ижипкен дашказы ону дидимнендирипкен боор.

— Мен мелегей болган мен, Люба. Мелегей. Ам-даа бажым соктанып чор мен — деп, Сүлдем, карааның чажын төп харыылаан.

— Эки уругда дужа берди деп аваңдан дыңнадым. Ам чүге ыглап ораың ол? Азы канчап чор сен? — деп, Люба кээргээн.

— Чок, ажырбас мен. Ынчалза-даа бо чуртталгада частырым көвей. Сени ыглаткан мен, Люба, эрткен үени эгидип алза...

Сеңээ ынак мен... Сеңээ ынак чораан мен, сонуургалым өшпейн чораан... Мында мээң чуржумнуң бажыңыңа бараалам, сеткил хандыр хөөрежиилем, менде акша бар, Люб — деп, бирээзи улам мөөрөөн.

— Ча, ча анчыыңны, ашак кижиге ыглаңнаан. Меге, авыяастыг чүвөң чугаалава. «Ынак мен» деп күштүг сөс эдериниң мурнунда боданып алыр чоор. Чан че. Ылбыргай багың, мелегейиң ам-даа хевээр-дир. Бажыңыңа манап олар эжиң база бар болгай — деп, Люба бужурганып чорааш, Сүлдемни бажыңыңың чоогунче дөгүдүп каан.

— Люба, мен хостуг кижиге-дир мен. Кым-биле чугаалажырымны отчеттап турбас аан, че, Люб, чорупкаш кээли даан.

— Сээң четкиңче чаш уруг тургаш кирип турган мен, ам өске эки кижиге сээң каас сөстөрлиг, авыяастыг четкиңче кире берген хевирлиг. Сүлдем, чүдээни, хей-ле сеңээ таваржы бердим — деп, Люба изиг-изиг сөглээш: — Моон соңгаар ужурашпаалы — деп немеп каан.

Чимис ооң ийи-чаңгыс эзирик чедип кээрин ыт чокка эрттирип каап турган. Ам бөгүн ол бут кырынга туруп албас чүвө келген. Идик-хевинден кижиге алыр чүвө чок. Эртенинде Сүлдем чөмөнөн олурда, чөмөлээрин оралдашкан:

— Дүүн канчап чанып келгениңни билир сен бе? Чүгө арагалап тур сен? Меңээ шынын чугаалап көрөм.

Сүлдем боданып оларга, чүнү-даа сагынмас болган. Чүглө эштери-биле байырлашкаш, автобуске киргенин билир — оон ыңай тек.

— Эжимниң кадайы кыс уруг божупкан. Аңаа өөрөөн эр бичии чүвө куткан, ону ишкен кижиге мен — деп мегелеп каан.

«Удавас боду уруглуг апаргаш, база ынчаар өөрүүр ирги бе» деп Чимис аңаа бүзүрөп каан.

* * *

Сүлдем ажылынче бар чыдырда, кижиге кый дээн.

— Сүлдем, мени мана!

Ак плащтыг чаражы кончуг херээжен олче халып орган. Танывайн баар часкан — кадайы!

— Сээң көжүп кирип алган бажыңыңны тыппайн бардым.

Кайнаар десе бердін? — деп, Сүлдемнің кадайы хөглүү аажок, эки-менди чок, сактырга, дүүн чаа-ла чарылган чүве-биле дөмей айтырган.

— Деспедим-даа, мында-ла мен. Кайыын көстүп келдин? — деп, Сүлдем арай девидексеп харыылаан.

«Кадайымны көрүп кааш, чоп корга бердим?» деп хөлчок дүрген боданыпкаш, улаштыр айтырган:

— Сен кайда сен? Чүнү канчап чор сен?

Сүлдемнің карактары таныш шырайдан эргим чүүлдер дилегзинген. Ооң ынчаар көрүп турарын эскерип кааш, кадайы дүште-даа чок:

— А мен силерни дилеп турдум. Оглумну көрүксеп тур мен. Ынчаш кежээ ужуражыылам, Сүлдем, азы меңээ адресиң айтып берем — деп дилээн.

— Эрги бажыңыыста сээң дуңмаң олуруп алган. А мен мында мен — деп, Сүлдем саазын тып алгаш, чаа адресин, телефонун кадайынга бижип берген.

Сүлдем хүнзедир сагыш саарзык ажылдап хүнзээн. Кежээ ажыл шагының соонда, автобусче далашпайн, хем эринге келген.

Дүжүнде көргени ышкаш кара булут чоогунче тарамык булуттар тыртылып, ыракта чайынналып чыдар көк-көк дагларның менгилиг чараш бажын көжегелей дуй тыртып эгелээн. Оожум чыдар хем дажып, чалгып эгелээр ышкаш кылдыр Сүлдемге сагындырган. Ол шагдагы-ла дүжүнге кирген ийи чанагаш херээженге дужа бээринден корткан ышкаш, дүрген-не бажыңынче далажыпкан.

* * *

Удавас Чимистиң төрүттүнген хүнү. Чимис театр баар ийи билет садып алгаш, бажыңынче далажып, барык-ла шошкуй аарак халып орган. «Адашкылар аажок белеткенип турлар боор, олар билбээнде, кирип келийн адырам» дээн бодалы-биле эжикти бодунуң дүлгүүрү-биле аяар ажыткаш, кирип кээрге, Сүлдем кухняда танывазы херээжен кижин биле олурган. Аайын тыппайн:

— Экии! — дээш, идиин уштуп, тапочказын кеткеш, эртип келген.

Улуг эвес, ынчалза-даа билдинип турар эзирик, чаражы кончуг херээжен кижин туруп келгеш:

— Мен Меңгиниң авазы-дыр мен, бо мээң хоойлу езугаар ашаам-на хевирлиг киж и болгай, бажыңарже чөпшээрел чок кирип келгеним дээш, буруудатпаңар. Сүлдем-биле чугаа бар ийин — деп тайылбырлаан.

Канчаар харыылаарын аайын тыппайн:

— Кирип келген улус чугаалажыңар — дээш, Чимис ындында өрээлче эрте берген.

Сүлдемниң кадайының шырайының шевергини аажок көстүр болган. Улуг-ла төгери карактары чүгүрүп турар, оозун долгандыр кара карандаш-биле улам улгаттыр будуп алган.

Чимис өрээлинге кезек олургаш, үнүп кээрге, демги улузу кеттинип турган.

— Меңгиниң авазын үдеп кааш, чедип келийн — дээш, Сүлдем база чорупкан.

Дораан чедип кээр бооп аазаан Сүлдем хондур чок. Эртенинде Чимис Меңгини эдертип алгаш, ажылдап чорупкан. Сүлдем үш хондур келбейн барган.

Чимис Сүлдемни мегечи, авыяастыг киж и дээрзинге черле бүзүрөвээн, эвээш-даа болза чурттап эрткен үелери ооң сагыжынга эң эргим бооп кирген. Телефонга кым-бир киж и кыйгыртырга, Чимис олче чагдап шыдавайн турган. Сактырга, Сүлдемниң үнү «Мен келбес мен, Чимис» дээр ышкаш болган. Ажылынга-даа телефонче чоокшулаваан. Меңгини удудуп чыттырып кааш, эжикке киж и дагжап кээрин манап, «Өршээ, Сүлдем-биле багай чүве болбазын» деп чалбарып, манагзынып-ла турган. Дүнелерде орта удуваанындан Чимистиң карактары кызып, арны хапыйып калган. Бажының ишти дүүңейнип турар, аар даш суп каан дег. Ол бо эрткен хонуктарда көзүлдүр-ле аарыгзып, арыпкан, улугзуп, аартап калган ышкаш апарган. Бодунуң амыдыралында болуп турар бо сеткилге аар, аарышкылыг таварылганы сайгарарын оралдашкан: «Чүге Сүлдем кандыгдаа тайылбыр чокка анаа-ла чиде бергенил? Чүге оглу Меңгини уттупканнарыл?». Чимис сактырга, чырык чер кырында мегеленип чоруур киж и чок ышкаш. Ынчалза-даа...

Чимистиң хөрээниң ишти ирик чудук дег, хос апарган, аңаа чырык өртемчей караңгы дүмбей дег болу берген. Чүнү-даа кылыр дээрге, холу туттунмас, дылы ээлбес, чугаа-домаа билдин-

мес, кым-биле-даа чугаалажыр хөңнү чок. Иштинде чаш төлү бырлаш дээрге, хомудал болгаш өөрүшкү холушкан карааның чажын тудуп шыдавайн баргаш, сагыш-хөңнүн хозады ыглап алган.

«Сүлдем кадайының чедип кээрин манап чораан, ол аңаа ынак, ол ону өршээринге белен турган. Ынчалза-даа Сүлдем иштики сагыш-сеткилин меңээ көргүспейн чораан-дыр, мени-даа, бодун-даа мегелеп чораан. Чүгө?! Мен аңаа багай чүну кылып каан мен? Мен ону мегелевейн чордум. Мен аңаа сеткилимден ынак чордум, ол меңээ... Чүгө эгезинде ооң кадайының дугайында миннишскининде ханы ынакшылды эскербейн барганым ол? Чок, мен ону эскерген болгай мен, чүглө ону эмин зрттир кээргепкен-дир мен. А ол кымны-даа кээргевес кижиге турган-дыр. Ол авыяастыг, ол кортук кижиге турган-дыр. Бодунуң ынак кадайын өске кижиге анаа-ла берип аар, кошкак турган-дыр. Мени база өске кижилерге чемиш кылдыр каап бериптер турган-дыр... Чок! Чок! Сүлдем чедип келир. Сүлдем мени кымга-даа бербес мен, сенден черле чорбас мен дээн болгай».

Чимис шак ынчаар Сүлдемге хомудаан сеткилин чааскаан чугааланып хорадап орза-даа, чүрээ ону манап, кээргеп, канчаар-даа аайын тыппайн чоруп турган.

«Сүлдем, ам кайда сен? Чазык-чаагай хүлүмзүрүгнүң, баштак чугааның артында даг дег караны эскербейн чораан-дыр мен ийин, көрем... Азы шын эвес бодап ор мен бе? Сүлдем чедип келир боор... Сүлдем дээрге эң бедик ат, ооң ээзи база ындыг чараш, бедик сеткилдиг болур ужурлуг...». Аар бодалдар Чимистиң бүгү мага-бодун сы базып турган, ынчалза-даа ол Меңгиниң мурнунга туттунуп, хөглүг көстүрүн оралдажып турган.

* * *

А ол үелерде Сүлдем чуржусунуң өөндө кадайы-биле куспактажып алган, бирил-билбес эзирик чулчуруп чыткан:

— Сеңээ чугаалап турдум, ындыг кырган ашакка барба, хомудай бээр сен дидим, шын чугаалаан-дыр мен бе? Сени чедип кээр боор деп бодадым-даа, ам чүгө келдин ынчаш, мен Чимиске ынак-тыр мен, сеңээ база ынак-тыр мен, канчаар мен.

Ооң кадайы шаанга киир тадыладыр каттырып-каттырып алгаш:

— Канчап бардың, Сүлдем, мен сээң кадайың, оглуңнун авазы ышкажыл мен, а Чимис дээрге сен ышкаш кээргенчиг кижилерни азырап, карактап чоруур эмчи ышкажыл. Мен түрөп чордум, кырган ашактың уруглары мени ажыл чок, азырадыкчы деп турдулар. Чогум шуут-ла мени бак көрбедилер. Өске улустуң бажыңыңа чаңчыгып шыдавадым. Сактырымга, кырган кижим мени аартыктай берген ышкаш болду — деп ыглап чыткан. — Канчаарга-даа сээң кадайың-на болгай мен, Сүлдем, сен мени аартыктавас болгай сен...

Сүлдем ону бажындан чыттап, эргеледип каап чыткан:

— Чимис! Чимис!

Ооң эзири улу, кайда, кым-биле чыдарыңа будалып калган, бодунуң медреселин-даа угаар хире эвес апарган.

Өгленишкен херечилелге ат салып тура, бот-бодунга кандыг-даа таварылгада шынчы болурун аазап, бадыткаарын амыдырал негеп, шылгап кээр болгай. Сүлдем биле Чимистин аразында харылзаага хамаарыштыр, оларның чараш, үнелиг хамаарылгазын ол-ла хевээр, кандыг-даа өскерилге чок арттырып алыксанчыы кончуг ийин. Ынчалза-даа оларга кандыг-бир сүмө бээри болдунмас дээрзи билдингир. Чүгө дээрге кижиги бүрүзүндө сагыш-сеткилдин чажыттары хөй, оларны кым-даа билбес. Сонуургалды, ынакшылды чеже-даа: муң, сая-даа акша-биле садып аары болунмас. «Садып апкан»-даа дижик, хүндүс улус карааңга эптиг-найыралдыг көстүп, четтинчип алган кады кылаштажып чоруур, дүне чаңгыс шуглак эштип удуур «чоок» эжиниң чүрээ кижиден хоорук дээрзин сагыштаарга безин аарышкылыг, хомуданчыг болбас бе?! Аарышкылыг!!! Чимис күжүр чеже кижиниң аарышкызын бодунуу дег хүлээп ап, чавырып берип чорбааныл, ооң бодун база бир-ле кижиги кээргеп көргөн болза... ооң аарышкызын база бир-ле кижиги намдадып берген болза... Ынчалза-даа Чимистин аарышкызы — диагноз салыры берге аарышкы. Ону чажырып чурттаары — чүгле шыдамык кижиниң үүлөзи. Бо таварылгада... Сүлдем биле Чимистин аразында чоок харылзааны шынзыдар бадылга бижик чок-даа бол, сагышта чылыг сактыышкыннарны, доозун арыглаар машина күжү-биле

үндүр сордуруптары дег, балап кааптары болдунмас... Чимис ынчап шыдавас, а Сүлдем... Сүлдемде чылыг сактышкыннар сордуруп кааптар доозун азы балап кааптар төөгү-биле дөмей, чиик сактышкыннар болган чадавас. «Кижиниң шокары — иштинде».

Сүлдемниң езулуг арны амыдыралдың шылгалдазының мурнунга шын ажыттынып келгени эки болган. Сеткилинде шыгжаан, бүтпээн күзелдери ону дүн-хүн дивейн эдерип, аңаа дыш бербейн, бир-ле катап ооң оруун доза туруп, эрин-кызын көөр дээни чадапчок. Кандыг-даа шылгалда мурнунга шын шиитпир үндүрүп аары тоң берге. Оон башка кижини амытан чырык өртемчейге чурттап чорааш, диригге-ле бодун «чидирип» ап болуру мыяда апаар... Алды баштыг Амырга-Моос дег шырай-арны көвүдеп; аай-бажы тывылбайн баар байдалдар мурнунга каш янзы өскерлип көстүп чоруур селеске дег хуулуп, өске кижилер хамаанчок бодун боду безин тып шыдавастан, будалып каары коргунчуг эвеспе?!

Быжыг кижилер шыдажып эртер «шылгалданы» амыдырал херек кырында дөгөп кээр. Чүглө бодунуң кежиин боданып чоруур, хоолургай сеткилдиг кижини болганын буруудадып, чогул-бүтпээн үүлөзү дээш, халактап, човуурлап кээр.

Чимис авыяастыг кижилерге эвээш дужуп чораан, харын-даа душпаан деп болур. Бо удаа аңаа чежемейниң аарышкылыг болган-даа болза, ол мөөреп ыглаваан, халактап, каргыш салбаан.

Сүлдемниң чараш, ханы уткалыг ады аңаа эш болур ирги бе? «Кижиниң шын аажы-чаңын билип аар дизинче, ону билбестедир арагаладывыт азы ооң мурнунга аргажок кээргенчиг амытан бооп көстүвүт» деп чугаа Сүлдемни шылгал келгензинин. Бөдүүн, кээргенчиг кижилерни шору кижилер шоолуг-ла херек-севес. Харын-даа авазын, ачазын безин тоовайн баар таварылгалар турар.

Хлеб тогланчызы октап берген кижизин эззинип чоруй баар эник ыт ышкаш, кайыын чаглак тып аарын, кым аңаа ажыктыг болу бээрин, кымны херекселейн эрттирип болурун, кымның соонче өске тон кедипкеш, халый бээрин билип чораан Сүлдемни Чимистин эскербейн чорааны эки. Чүгө дээрге кижини шокары дөмей-ле бодундан дештип үнүп келир. Ындыг кээргенчиг

кижилерни, сагышта чежемейниң-даа берге болза, өршээптер күш Чимисте бар. Чимисти ады, ажылы өске кижилерге буян кылып чоруурун чаяап каан. «Чүглө бодуңуң тамчык дыжың, дугайында эвес, өскелерниң дугайында база үргүлчү бодап чор» деп авазының чагыын ол утпас. Ол чагыг ооң эмчи болурунга салдарлыг болган болгай.

* * *

Дуъш үези эртип бар чыткан. Сүлдемни манагзынга, чадап кааш, Чимис Меңги-биле хем эринче агаарлаары-биле белеткенип эгелээннер. Үрдүрер «камера-машиназын» Меңги колдуктапкан, бөмбүүн сеткиже суп алганнар. Бажыңдан үнүп бар чыда, Чимис, чүге-ле ийик, дедир кылаштап келгеш, өрээлдерни эргий көргөн. Ооң караанга даарап кааны чаптанчыг куклазы, ханада шагы илдиккен. Иштинде бичии төлү кандыг-бир медээ бериксээнзиг, бырлаш дээн...

Четтинчип алгаш, хөөрежип чорааш, хемниң эринге келгеннер. Менги бөмбүк туткаш, ойнап чорупкан. Чимис биеэги-ле черинге номун туткаш, ыңай-бээр көрзүнгеш, чыдып алган. Ному-биле арнын чажырып алган. Эрткен чайын бо-ла хүн Сүлдем-биле ужуражып келгенин, ооң-биле солун эрткен үелерин бодап чыткан. Хенертен «Чимис» дээн үн дыңнап кааш, «Сүлдем» деп алгырыпканын эскербейн, хүнден арнын холу-биле чажырып, хая көрнүп кээрге, Сүлдем бо кадайы-биле турган.

Ол аразында:

— Дузалажыңар, шымда! — деп, девидээн кышкы үнген.

Чимис боданмайн-даа, хем эринге халып кээрге, Меңги агым аайы-биле бажы бирде көстүп, бирде көзүлбейн бадыйп чыткан. Чимистиң караанга камера-машина көзүлгөн. Ону дүрген апкаш, сугже шурай-ла берген. Меңгиниң авазы идиин уштуп октапкаш, база-ла сугже шурай берген. Оон — Сүлдем. Баштай эжинген Чимис Меңгиге камера-машинаны кедирип четтигипкен. Эң сөөлүнге чораан Сүлдем Меңгини эрикче үндүрө берген.

Ол аразында күштүг хат хадып келген. Ийи аныяк херээжен ээремниг этпекке келгеш, боттары долгадып, дуза дилеп алгыржып, холдарын сунуп, девидеп эгелээннер. Сүлдем этпекке маңнап келгеш, теректиң будуундан туттунупкаш, холун оглуңуң

авазынче сунган, а бирээзи хем дүвүнче киргеш, көзүлбейн барган...

Дуза чедирер машинаның кулак-уюк алгызы, камгалакчыларның эрикке дораан чеде хонуп келген катери. Сугже киргеш, көзүлбейн барган кижини шалыпкыны-биле дилеп эгелээннер.

Талыгырда кылаңайнып турар меңгилиг дагларның баштары чайыннаарга, ооң херелдери хем кырын шыва ап турган. Хем чайгаар оожургап, кара булуттар тайлып, күштүг чалгыг бырлаң-нааштарже шилчип, чоорту оожумнай берген. Ээргиштелип, ээремнеп чыткан этпектен Чимисти кужактап алган үнүп келген камгалакчыны көрүп кааш, эрик кыдыыынга турган чон өөрүшкүден алгыржып, адыш часкап, курайлаан турган. Эң-не өөрүшкүлүг чидиг үн Меңгиниң болган: «Ура-а!!! Авамны тып эккелдилер!».

Халып келген дүрген дуза машиназы, хем эриинде чыдар шилгедек сынныг, чараш шырайлыг аныяк кижиге дузаны көргүзүп четтигипкен. Чимистиң чараш арнында улуг карактары кезек када кымче-даа көрүнмейн чыдарга, тынар-даа кижичок ышкаш болган, чүгле Меңги ону тырткылап, холун силгип: «Авай! Авай! Карактарың көрүп кел!» — деп чаактарын ошкап, бажын көдүрерин оралдажып олурган. Чоорту Чимистиң судалы соп, чүрээ ажылдап эгелээрге, ооң судалын тудуп олурган эмчи ыглапкан. Камгалакчылар аразында турган кирбей салдыг аныяк оол Чимистиң турарынга дузалажып, ону көдүрүп каан. Чимис кымче-даа көрүнмейн, асфальтыны өрү элең-тендин, кызылдаван базыпкан, оон агып баткан сугнуң дамдылары Чимистиң ыглап чоруурун чажырганзыг, изиг элезинче сиңип кирип чораан. Меңги Чимистиң соондан «Авай, мени кагба, мени эдертип ал, авай, мен камерам ап аайн, мени манап ал, авай!» — деп алгырып, ужа-тура халып бар чыткан.

Эн бажыңда полкада бичии кукла-оолчугаш бир-ле кижини четтикпейн манагынып, ханада шактың даажы чырык чер кырынга чаңгыланып, өөрүшкүлүг дыңналып келген.

Март 20, 21.1999 ч.- декабрь, 2007 ч.

САЛЫМ ДЕМДЭЭ

(Төнчүзү. Эгези «Улуг-Хем» № 3-4, 2008 ч.)

Чоннуң чоон оруу-биле Кежик-оол акый чедип кээп-тир. Харалаан, мээң чалгаарап, сарымнап, албыстап олурган үемде кээп-тир. Даай-авам сугга кежээлээш, орайтап келгеш, удуур дээрге эрте, чүве кылыр дээрге арам безерек боорга, анаа-ла албызым хайнып олурган кижиге мен.

Чем кыла кааптым. Эът хааргаш, кырынга эрги картошка чылдыптым. Кежик-оол акый сандайга ыт чок олурду. Бүдүү көөрүмге, арны, холу өртең боордан башка, эът-ханы шыырак, кидин-не чедишкен эр. Данилден чолдак, менден узун, меңээ дурт-сынының тааржыры медээжок. Сырый кара бажы дүргек-телдир эглип келген, хавааның кирбиктери тутчур чыгаан, карааның кирбии узун-даа, сорукур-даа. Думчуундан куду ак марля-биле дуй шарып алыр болза, арын-шырайының чаражы медээжок. Мээң-биле арай-ла дидим эвес, хууда амыдыралы будалчак боорга, ындыг ыйнаан деп билип олурдум.

Чемни столга салгаш, хлеб кезип тура, сервантыда кызыл арагамны элээн дыңзыдыр аптар-дыр деп шиитпирлеп алдым, чүге дизе кандыг-даа аалчы сагыш чокка келир эвес, дидим болуксай бердим.

— Кара дашка харыылыг чүве дээн — дээш, Кежик-оол карманындан бир шил ак арага уштуп эккелди. — Бир шагда силерниң буяныңарны көрүп чорааным мүн.

Арным изиш диди, чүрээм дүргедей берди, чүү кончуг илбилиг домак апарды ол, эрлер «кара дашка харыылыг» дигеш-ле, бир-ле солун чаңын сыгаар, кандыг кончуг ынчаар аайлажып туруп алды бо деп элдепсинип бодай тыртып кагдым.

— Ижер-дир харын, Кежик — дидим. — Чүректерни тудуштуруп көвүрүг ышкажыл.

— Чүректер ара-аразында көвүрүглерни арага чокка тудуштуруп алыр турган чүве болза, делегей дески апарган турар ийик — дей-дир. — Хөлчөк узун философчу домак сөглээним дээш, келдередип көр, Көк.

Бир-бир дашканы аптывыс; долу дашканы хары угда ап чораан эвес мен, харлыга бердим; арага иштимни баштай сооткаш,

ооң соонда изиткеш, бажымга үнүп, бүткүр бодум сириңейни бердим.

— Ийи дугураанны аптар-дыр, Кежик — дидим.

— Мени шаажаң аякка штрафтапсыңза кандыгыл, Көк! — дей-дир — Сээң мени мурнай эзирий бээриңниң дүргенин.

— Хөрээм ажып чор, Кежик. Ана, уе, уе! — Ай лавю!

Ийи дугураанны ижипкен соонда, Кежик-оолдуң чаражы-даа медээжок, күзенчи-даа медээжок апарды.

— Кара дашкаң харыызы кайыл, Кежик! — дидим.

— Аа — дээш, ап чораан шилин сегирип ап чыдыр-ла.

— Ол эвес, Кежик — дээш, чырыкты өжүр шелиптим. — Караңгының херээн караңгы билзин, Кежик. Ындыг эвес дээр болзуңза, чырыдып ап болур бис, Кежик. Чырыкта-даа чалданмас мен, Кежик.

— Караңгының херээ караңгы хевээр артып калзын, өршээ хайыракан — деп, Кежик-оол медээжок келдирлей-дир. — Дыка ханылаар болза, экиге кайын чедирер чүве деп. Дүвү дүмбей болгаяан ооң!

— Хей чүве этпе, Кежик, бир шагда шыкка күзеп кыйгырган кызың бо-ла-дыр мен — дээш, Кежик-оолдуң мойнундан куспактаныпкаш, хойнунга олуруптум. — Бо! Билип ор сен бе? Эрикке эзирик чыткаш, сууң дырыладыр күзээн чараш кызың бо-дур мен, канчаарыңны бодуң-на бил!

— Аа — дээш, Кежик-оол ковайып ор.

Дүже халааш, орнум шывыын сөккеш, чоорганым ажыткаш, платьем курун чеже бердим.

— Бээр кел, бээр бол, Кежик — дидим. — Белен тур мен, мен, бо!

— Орталан, дуңмам — дей-дир: чырыкты кыпсыпкаш, мээң үчүгенимни көрүп кааш, дораан өжүрүптү.

— Аксында дуңмаң, сагыжыңда чаражың — дээш, Кежик-оолду үчүгөн эдим-биле куспактааш, хаваан, карактарын ошкагылап тур мен. — Кижини сагыш алындырып алгаш, хедерленип, саамчыдып хилинчектээр боор бе, сарыым... А ындыг кижини чүгө чоннуң чоон оруу-биле менче кел чыткан сен? Шак чылзып турба, чаг бээрге, чаргы кылба!

— Болгаан, дуңмам — дээш, Кежик-оол черле хөнүгүп бербеди. — Хейде-ле аймап турар-дыр сен ийин. Сөөлүңде

сеткилиц хомудай бээр, хоржок, сээң сеткилиц хомудадып алгыже, моңнуп каар мен, ана. Бодуң бодан.

— Мооңну чоорул, ма, ма! — дээш, мыйыс дашканы шалага дүжүрдүм; чарылбас боорга, балды-биле чара шаап-шаап, өшкелек отче октаптым. — Бо мыйысты сен меңээ бербээне сен, сээң бодунда мыйызыңны албаан шаамда, адыр!

— Эзириң улгады берип-тир, дуңмам, өршээ-өршээ — дээш, Кежик-оол дедирленип алгаш, үнүптү.

— Хозарың ол ышкажыл, хоку! — деп, чалчыттынып туруп кагдым. — Самыын Сиилиңмааң эргим ышкажыл! Сиилиңмаа-даа эвес — Сиилеңмаа! Сээң сээдең ол курьяаң!

Чүрээм сиилеңейнип, албызым хайнып тур. Хомуданчыын чүү дээр! Хоранныын! Кежик-оолду таптыг апкаш, адаанда херээжен эвес, үстүнде эр кылдыр чаңнаар дээн чүве болгай, чогувайн барды. Ишти-баарым өрү тырлып-тырлып, күшкүлдүүр дег чыырлып алгаш, хеп хенертен сөктүп баткан ышкаш болду. Харык чок апаргаш, тендире-тендире элеңнээш, орунга ийленип чыдып алдым.

Албыстай бергеним ылап-ла-дыр деп бодадым. Ындыг болур болза, улуска кочуладырым ол-дур. Сиилиңмаалар чир шоң дүжүп каттыржырлар-ла ыйнаан. Азы ашактарга угааным садып алган-дыр мен деп чемелеттиндим-даа. Ынчаар боданып чыда, ам билип турарымга, тепкилээшкиннер чанымда эвес, өске кайда-даа эвес, а иштимде тепкиленип тур. Семирээним ол деп бодааным чооннай бергеним бо ышкажыл, бурган авыралында!

— Данил! — деп, кышкырыпканымны бодум-даа билбейн барып-тыр мен. — Сээң оглуң тепкиленип тур! Мээң оглум тепкиленип тур! Бис ийиниң оглуvus тепкиленип тур!

Алгырып турарымны билип-даа кагзымза, кара өжегерээн албыстап, бар-ла шаам-биле бааңайнып тур мен.

— Данил, өлү бер харын! Сен каапсыңза-даа, оглум бар, оглум кагбас! Оглум бар! Оо-ооглуум! Сарыг өртемчейде кара чааскаан эвес мен. Оолдуг мен! Оо-оол-дууг!

8

Херээжен кижини кошкак дээри кончуг меге. Бүгү чүве боттан хамааржыр. Багай ужуралдар, эрлерге бодаарга, херээженнерге хөй таваржыр, аар эртер. Эрлерге көшкүрүүрге,

херээженнер хөй шенелделерни эртер, хөй овуузуннарга алзыр, хөй хомудалды чүктээр. Ооң ужурунда херээженнер амыдыралды эки сайгарып билир, езулуг эки чүүлдерни эр кижилерден артыкка үнелеп чоруур. Ол хиреде эр кижки ону билбес, херээжен кижиде кезээ мөңгөде төнмөс өрелиг чүвө дег шорлур. Эр кижки херээжен кижиге удур огулуг сорулга чок шенелделерни кылыр, а херээжен кижки ооң түңнелин азы уржуун кызыл эъди-кежинге көрүп эрттирер.

Кижки төрөлгөттенниң кеземче кылдыр хаайынга кертип алган амыдыралчы дуржулгазы чогуу-на херээжен кижиде мөөңнет-тинген чоруур.

Ие болур деп барганым мени бодандырыпкан. Бодавыже, сарыг делегейде эң-не чугула бодал ол болур ужурулуг. Ынчангаш бодумну бедии-биле хүндүлөп эгеледим, келир үеже кезе көрүп алган чаш салгакчы мээң эгээртиномес арбын күжүмнү билиндирипти; микроскопка көстүр-көзүлбөс шара борбаа тепкиленип, айтышкын берип чыдар кижки кылдыр өстүрүп эккелгенимге чоргаарланып эгеледим.

Ава! Ол дугайында тиилелгелиг бодалымны хүн бүрүнүң амыдыралынга, чамдыкта аштырышкыннарга, хомудалдарга частырыгларга-даа бадыткаар үүлемни ылап-ла билдим.

Бир-ле эртен садыг чанынга халып чор мен. Байгы-ла бодалым оглум дугайында, чер-черден аңаа херек чүүлдер чыып эгеледим. Бир орус угбай уруглар чоорганы садып орду, теве дүгү чоорган, көк саржа додарлыг. Алыр деп турумда, Сиилиңмаа чүгүрүп келди.

— Ыңай тур, херээжен! — дидир — Мен ап алдым.

— Ол чүнүл, угбам? — дидим. — Баштай мен келдим чоп.

— Угбам, угбам деп! Мээң чүү дуңмам сен, херээжен? — дей-дир. — Аа? Өлүмнүг дайзынным-дыр сен, билдиң бе?

— Чүү дээрин ол, угбай? — дидим. — Эзирик кижки сен бе?

Дуржулгалыг улусту-даа кандыг дээрил аан; чугааланып, чадажып турумда, Сиилиңмаа акшазын сунупкаш, чоорганны колдуктапты; кадай арлы бээрге, ийи «өлүмнүг дайзын» дың иелээн артывыс.

— Билбес деп бодаар сен бе, херээжок?! — деп, Сиилиңмаа ындыг. — Данил дириг чорда-ла, Кежик-оол-биле каттыжып каапкан чорбажык сен бе, эжим! Дүүн кежээ түрөп-човап чорааш

келиримге, Жежик-оол мени кайы хире чордуң-даа дивес, даңны аксы Көктеп хонмадыве. Жежик-оолда үре бар эвес, сиктээн черинден көк үнмес, хонган черинден төл үнмес коңгулчак ышкакжыл, Данилден иштенмээн бодуң ам оон кайын иштенир деп сен, өскээртен сыскынды диле, а тып алгаш, кадарчылардан сарыг кидис колдап ал, сеңээ ол-ла четчир!

Хоранны медээжок. Херээжен кижини бодунуң-на херээжен-не эжи довуракка хөмө тепсеп кааптар.

Мени салбыр даргазы сураглаан деп, бичии уруг сүрүп чедип кээрге, Силиг-оолдуң кабинединге чеде бердим. Чааскаан олур.

— Эрге-дужаалың-биле алып деп бе, Халактаар? — дидим. — Комсомолчу даалга кылдыр бе? Оон чө үнмес! Ол-ла.

— Эп-чөп-биле акша саналдаар бодадым, Көк — дидир. — Амыдыралга даянгыыш-ла болгай ол.

— Сээң ол даянгыыжың меңээ чөленгииш болбас, тайгактай бээр мен — дидим. — Өске айтырыг кайын турар, чорууйн, аңгы шугумда ажылдап турар кижин болгай мен.

— Даай-аваң чоп ынчап орган дижирил, Көк? — дидир. — Ужулдургаш, октапканы дээрэ боор.

Арнынче дүкпүрүпкеш, үнө халыдым; ол меңээ хомудап шыдавас, а ындыг шаңналды шагда-ла ажылдап алган; дедир баргаш, эжикти бакылааш, сээң оглуң эвес-тир деп чугааладым. Данил биле мээң оглум-дур дидим.

9

Нюра аязы сугга аалдап чорааш барды. Бистиинге, оглум-биле аан, кире дүштү; шайлап, чаңгыс-чаңгыс дашка кызыл чүве ишкеш, эрткен-барганывысты сагындывыс; Нюраның чодазында сорбуну көргөш, орус аалдың ыдын-даа сактып чугаалаштывыс. Ол таварылга медээжок-ла элдептиг болган чүве. Нюра чаа өг-бүлени куду көрүпчүк ирги бе, дүктүг арынныг ыт безин ажына бержик ирги бе деп каразып чоруур кижин мен.

— Ойт, уруг, ол көшкүннер база катап чара кылаштажы бергеннер ышкакжыл — деп, Нюра ындыг. — Электри машина дег улус-тур ийин: удазыны үстүп каарга, аразы тутпастай бээр, та Сиилиңмаазы сиилеңейни берген чүве, та жежик удазыны үстү берген чүве, азы «өлчей удазыны» дээр ийик бе, моң?

Канчангаш-ла көрүптеримге, шала кырында мыйыс дашканың бичии бузундузу чыдыр. Нюра ону мээң караамның уу-биле көрүп кааш, көдүрүп алды; тывыжын ылавылап, шинчилеп олур, тейлээш, дүк-дүк деп кагды.

— Ол удазынның үзүлген чери мында эвес чүве ирги бе, уруг? — дей-дир, шынал-ла ол айтырыг аңаа чугула чүве ышкаш, үр-ле боданып олур.

— Ында-ла чүве харын, эжим — дидим. — Ону энир бир дүне мен үзүп кагдым.

— Чүү дээриң ол, уруг? — дей-дир.

— Бо мыйыс дашка Кежик-оолдуң Данилге туткан белээ турган чүве — дидим.

— Канчаптың, ынчаш? — дидир.

— Канчаптар ийик мен? — дидим. — Шалага шак кылдыр октаарымга, бузулбаан, оон балды алгаш, чуура шаап кааптым.

— Ол-ла бе?

— Ол-ла.

— Элдеп чүве-дир оң, уруг — дээш, Нюра өске чүве чугаалай берди; бодаарымга, Кежик-оолдуң амыдыралында бүгү-ле өскерилгелерни меңээ бо уруг дыңнадып келген болду, бо удаада дыңнатканы мээң салымымга уржуктуг болур ирги бе, азы ис арттырбас ирги бе деп биликсеп ордум; Нюра «шончактыг» деп ынак сөзүн каапканын база элдепсиндим.

— Дыңнап көрөм, эжим — дидим. — Кежик-оолга ынакшый бердим.

— Тас-тыр, уруг — дей-дир. — А ол?

— Айтырбадым.

— Хойгаштыңар бе?

— Чок.

— Элдеп болгулаар чүве харын — дээш, Нюра ашаан, ооң бажын одура дөзээн үш оглун, ак баартыктар кеткен оңгу классчы «өлүмнүг дайзыннарын» болгаш өске-даа коргунчуг солун чүүлдерин төөгүп берди; чугаазының хөй кезиинде үндезин чок деп билип ордум; хүндүткел дээш, эжимни сагынганым бар хире боорга, чаагымга холумну сыртанып алгаш, кызып-кызып дыңнап ордум.

Амыдырал — демисел. Кезээде ааспырак Нюра шаанда-ла Кежик-оол-биле бисти тактагалдай кылдыр чыпшыр тарбыдапкан турган болза, мээң амыдыралым сыр өскээр сайгарлы берген

турарын кым билир. Бо орган уругда чүве-ле бар, ол кускунга кончуг дөмей. Кускунну узун назылыг куш дижир, кускун хам алгыжынга бо-ла алгаттына бээр, кускун кара-даа болза, сагыжы ак, баък чүвени баш удур сөглөп билир-даа дижир; агаар октаргайында эртемге ам-даа билдинмес кандыг-кандыг күштер барын амдыызында билбес бис, а кижиден дөрт-беш катап узун назылыг кускун чажыттарны көргөн-билген чадавас. Мээң ижин-кара чокка хөөрежиپ өскөн Нюра эжим база дыка-ла эскериичел. Жежик-оолга мээң ынакшылымны ыт чокка эрттирип кааны экизи бе, азы багы бе? Ооң ол теманы оюп каапканы мээң салымымга салдарлыг болур бе? Азы чок бе? Билбес мен. Чаңгыс чүвени чазыг чокка билдим. Нюра аксындан үнер хейге харам болу берип-тир, хөй талалыг нарын амыдырал ону, сай дажы дег, хоюглап каапкан хире. Демиселге чаңгыс талаланчак кызыл күштүң ажыы биче. Аңаа эң-не янзы-бүрү аргалар херек. Эр улус болза херт-бурт кылдыр сегиржип алыр, эгээ-дүрбүү тутчур, когун үзе санажып кааптар хире черге херээжен чон чииги-биле кыйбай бээр, былдап кааптар, алгы-кышкы-биле бир базым бурунгаарлап олура-ла, бүдүү ийи базым аткаарлап аптар херээжен кижиниң кошкаа бүгү кижиге төрөлгөтөнниң күчү-күжү апаар.

10

Эр кижиниң сула салдыныптарындан артык баък чүве сарыг делегейге кайын турар. Жежик-оолдуң адын оюскаш чоор. Бир талада, бүгү Тывада ырлажып турар ырларның автору, шүлүктери солуннарга, альманахка үргүлчү үнер, тускай номнары безин ийи-үш четкен, школачылар өөренип турар ат-сураглыг кижиге. Өске талазында, аксы-мурнунуң дудуузунга сылдап алгаш, совхоз ажылынга киришпес, куттунар-ла чүвези арага, дойлар, кудалар сүрүп, «төгериктен», сокса-даа, үнмес хире амытан. Холга тудар, ай дээр, чагырар кижизиде-даа чок, каракка чаржынчыг, чамдык-чамдыкта чоокка шоот, ыракка ыят апаргылаар.

Садыг чанынга турган эзирик Жежик-оол меңээ чииртим болду. Ооң хевири мээң сеткилимни дырбап, чүрээмни шашкылап турар, ол бир чиктиг. Жежик-оол меңээ хамаарыштыр база-ла бодалдыг деп ылап билип кагдым, ол база бир чиктиг.

— Дуңмам, дуңмам! — дидир.

Азааргаан-даа дег, сезинген-даа дег, элээн-не ыракка доктаап алгаш, олче көрнү бердим.

— Буяндан көргүзүп көр — деп.

— Чүү буян ирги!

— Амыдыралга ынак-тыр сен, дуңмам — дей-дир. — Сээң шырайында, бүгү шимчээшкиннеринде ынакшылдың кыйгызы дыңналып тур. Дуу эникти тоттур чемгерип каап көөр сен бе? Район төвүндөн хойлап алгаш эккелген кижиге мен, ам чиир чүвези төнгөн, менден дезип маңнап тур, туттурбас-тыр.

Көөрүмгө, херим доразында чудурук хире кара чүве үүрөңейнип тур. Тудуп алыр дээримге, шоваазы медээжок, ол-бо былдааш, алдыртпас. Аай-дедир күдүжеңнедир маңнап, херимге ол-бо чыгап тургаш, пат боорда тудуп алдым. Хири медээжок, довуракка боражып калган. Хевим арыг-ла болгай, орбак солун тып алгаш эниктиң улуг хирин бакка-сокка арыглап алдым.

— Аккал, Аккал, аас-кежиктиг бол — деп, Кежик-оол йөрөөп олуруп кагды.

Орукка чорумда, Кежик-оолдуң чугаазы бажымга чык диди, ынакшылдың кыйгызы дигилеп чүзүл? Ону чүү деп билирил? Бир болза мээң чоргаар апарганымны, бодумну хүндүлей бергенимни деткип тур боор, бир болза мени кочулаары ол; мүн ийиниң чогуу кайызы барымдаалыг ирги? Кочулааны барымдаалыг болза, Кежик-оол кажан-даа меңээ хамаарышпас. Деткээни барымдаалыг болза, ооң салым-чолу меңээ база хамааржы бээр, ону дээш мээң арын-нүүрүм база хирленир апар.

Эникти сырбайтыр-сарбайты дырбаңнадыр тудуп алгаш, өөмгө эккелгеш, чылыг сугга, саваңнап-саваңнап, чуп алдым, астыгыр кулактыг, селбегер кудуруктуг, хилиң дег кап-кара эник болду, аржыыл-биле чоткаш салыптарымга, чаптанчыы медээжок силгинипкеш, бажың иштин бир кылдыр шинчилеп чорупту.

Бодумну көрдүнөримге, куу довурак болдум, хирлиг эникке боражып алганым бо. Хамык хевимни эмиг хавындан бээр ужулгаш, эниимге аваңче көрбө, караң чыртая бээр, элек-элек деп кааш, чанагаш хевээр чуп кириптим. Эниим чугаамны билген ышкаш, орун адаанче ажыт кире берди.

Эжик соктады, оожум, дыка-ла чөлдүр кижиги.

— Аккал, Аккал, аалчы келди, ажыт — дидим.

Орунче халааш, халадым чок боорга, шала кырындан тып алдым, ушта-тырттарымга чылбас, арай боорда үндүр соп эккээримге, Аккал ында ораажы берген болду, мени көрүп кааш, сыйтыңайны берди.

— Шору-ла-дыр сен, Аккал — дээш, эникти эргелеттим. — Чоргааралың бар-дыр. Мени көрүп кааш-ла, сыйыңайны бердиң-не. Ол-дур харын, аарзынганын авазыңга чарбыыр апаар.

Ой, дадайым, аалчывысты уттупкан бис. Халатты кызыл эътке чоруй кетпишаан, халыдым. Быктымда өл бар, ол-даа Аккалдың ажылы, ооң арыгланыр черин чурумчудар деп боданмышаан, хая көргөш, салаам-биле кыжанып кагдым.

Эжикти ажыдыптарымга кижиги-даа кирбес, бакылаптарымга, Жежик-оол тур.

— Менден черле кортпаңар, бо хүнден эгелээш, силерни хүндүлээрим кызыгаар чок, дуңмам — дей-дир. — Черлик ытты ээ көрүпкенде, багай акыңны дора көрбөс боор сен, аа? Изиг шайың бар бе, ижин чылдып көрзе, чүү ирги?

— Аккал, Аккал, аалчыны өрү чала — дидим. — Мен чем кылыптайн, сээң келгениңни үжелээн чуур бис.

Ара чугган хевимни тазы-биле катай орун хозунче киир идиптим. Халадым өлү быктымда чыпшына берген, эпчогу медээжок-даа болза, бичии бажында солуур-кеттинер чер бар эвес, ол хевээр дүүредим.

Эдим төнүп калган чүве, макарон хайындыргаш, үске хаарыптым. Отту Жежик-оол чүшкүрүп берди. Чемниң бышканы, ана, алдын-сарала, чыды-даа чаагай болгаштың тур.

Аккал ол чарыкта шинчилелин уланчылап, аай-дедир уктар сөөртүп тур. Туткаш, думчуун чемге үстүреримге, аштаан бараскан харамдыгып, изиг чемге чиртип, халып-шурап тур. Каттырынчыын канчаар! Чаптанчыын-даа!

Жежик-оол столда олуруп алган. Ону манадыр эвес, эниимни каапкаш, тавактарга макарон салыптым. Сервантыдан кызыл арага-даа уштуп эккелдим.

— Бичии апса кандыгыл, Конгарович? — дидим.

— Кандыг боор, дуңмам — дей-дир. — Силерниинден

чүглө баштайгы дугураанны аптайн, ооң соонда бодумнуң бичии чүвем бар. Удурланмас болзуңза, оомну аайлап алайн.

— Бо бажыңга силерге удурланыр кижиге турбас, Конгарович — дидим. — Чүглө үеннеп болбас.

Шайлап ор бис. Аккал бичии чүвезинге тода берген, артыын чашканнапкаш, боду орун хозунче ыңай болду. Ойнаар халады менде болгай, анаа шала кырынга чыткай аан, шагзыраан-даа ыйнаан деп бодап кагдым.

— Бодумну бодум билбейн чораан болдум — деп, Кежик-оол ындыг — Силерге ажыктыг кижиге болуксай бердим.

— Чүүлдүг күзел-дир — дидим, ол мени дуңмам дивейн барды, мен ону Конгарович дээримге, чөптүг болбас ышкаш апарды.

Ийиги дугураанны аптывыс, мен бодумнуң кызыл арагамны, ол бодунуң ак чүвезин. Чем оон ыңай чидинмеди. Арагам артыын шыгжап кааш, Кежик-оолду чемгерип, ооң хөңнү дээш-ле тавакта макарон былгап каап ор-ла мен.

— Авыра-азыра, силерге шүүттүг амытан берипкен-дир мен — дээш, Кежик-оол тура халыды. — Ынчап баар деп сагыжымда-даа чок, буруудатпайн көрүңер.

Кежик-оолдуң карааның уу-биле көрнү бээримге, эниим шуут ак көвүк апарган орун хозундан өл эмиг хавы сөөртүп алган үнүп ор.

— Ой, ой, Аккал, ыят чогуңну — дээш, тура халыдым. — Мында өске кижиге чок бе? Азы болар сээң ачаң бе?

Эниимниң саваңын доңгуу эмискиинден чуггаш, хирлиг хевим чуп, азып, шалам арыглап, чемим артыын шыгжап, аяк-савам чуп шаг болдум. Адак сөөлүндө даштыыртан чагы киригеш, Аккалды аңаа ораап кагдым.

Кежик-оол шагда-ла шимээн чок барган чүве, сандайындан дүжүп алгаш, олурган черинде ушкан, буттарын дыгдынып алган, метпее берген чыдыр. Силгиirimге одунмас, хол-буду бир-ле өлүг зыт. Сөөрткеш, угбадым. Сыртык эккелгеш, бажының адаанга салгаш, чуга чоорган-биле шуглай соп кагдым.

Эртенинде оттуп келиримге, эниим шимчевейн-дир. Кежик-оол мүн-не шимчеп, бодун каргап, буруузун билинген тур.

— Аккал, Аккал, тур че! — деп алгырдым. — Улуг уйгу, падар аяк болдуң-на!

Эниимниң караа кылаңнаар, сыылаар. Чеде бээримге, кайын улуг уйгу боор ийик, чөргээнден боштунуп чадап каан бооп-тур. Адырып салыптарымга, силгиттинип, аңдаштанып, тепкиленип шаг-ла болду.

— Ол-ла-дыр Аккал! Сула шимчен, дүрген өс!

— Аа, дуңмам — дидир, Жежик-оол. — Билбестээн, хай болган.

— Кым-биле чүү болбазыл, ажырбас — дидим. — Чунуп каавыт, мен чем кылыптайн.

Жежик-оол мээң кара аайымда самнап тур. Идик-хевин эттинген, чунар-демирге ылаптыг чунган, силии кончуг кыннып келди.

— Эпчок чүве эткен болзумза, мени ялала, дуңмам, бодумга болушпас мен — дидир. — Силерни хүндүлээр мен. Билирим база аргажок. Бичиңерден-не көрүп келдим. Суурда эң-не ак сеткилдиг кижилерниң аразында силер, бир дугаар одуругда турар силер.

Чүү дээр боор. Сөс-биле харыылаарының орнунга, хүндүткелди херек кырында көргүскени дээр дээр кижини мен.

Ол аразында хүн хөөрөп келген. Аккалды бажыңга каапкаш, ажылдап чоруур деп бардым. Жежик-оол орза-ла ор. Чүве-даа ыыттапас. Ол — ооң херээ.

— Улуг-хүнде чедип келген болзуңарза, Конгарович — дидим. — Чүгле эпчок чүве бар, менде арага лимиди төнгөн. Шай лимиди харын элээн арткан.

— Четтирдим, Көк, бо чалалга меңээ чүректин дужаалы болур — дидир. — Деңге үнүптерге, эпчок ирги бе?

— Кады чорбас ужурлуг улус бис бе, чүзү эпчок боор — дидим. — Орук кыскаладыры-биле эзеңгилерни каккылаштырып хап ораал.

Эпчок чүве бар-ла. Ынчалза-даа демисел бар. Силенмааның хораныы кончуг. Чүү-даа болбаанда, четтинчиптеринче чүрек чагдатпас чорду.

Орук орту кирип чорда:

— Школада херээм бар-дыр — дей-дир. — Жежээки школага бижидип алыр чоор бе?

— Билиг артык эвес — дидим. — Лимит чок.

Садыг чанында каш кижиниң чаны-биле эртивис. Кым-даа көрүнмеди. Чүглө кара ыт көк-буга кедеп, сегирип ал чазып каап чор.

11

Улуг-хүнде Кежик-оол эртези кончуг ап четти. Костюмун кылайты аштап алган, арыг ак хөйлеңниг. Галстук чок. Бышкан кызыл-каттыг он шаа будук тудуп алган ап четти.

— Эриг баарымдан, Көк — дээш, оозун сунду.

— Четтирдим, Кежик — дээш, ийи холдап алгаш, ийи-бирни амзааш, стол кырында суглуг савада чечектер аразынга тургузуп алдым. — Буруудадыр ирги сен бе, Кежик? Хеп чуур дээнимни бодаваан болдум. Бо шагда эгин бүдүнү хырын тодуун чая базыпты чоп.

— Шиитпирлии-биле каттыштым, Көк — дей-дир. — А Аккал чоп ээрбес чоор?

— Даай-авам чаптаар ышкажыл, салбас. Кырган биле чаштың чоруу чогуңгур болган-на боор.

— Тодаргайлаарга?

— Мээң эник сен-не болур турган боор сен, Кежик.

— Ындыг төлээде хүлээлгениң чартыын меңээ, Көк.

— Тодаргайлаарга?

— Чемниң бажын мен билзимзе кандыгыл?

Удурланмадым. Эрте-даа бол, орай-даа бол, ынчаар болур. Чүглө шкаф биле соодукчуже имнеп кагдым.

Хеп чуп тура, боданып көөрүмге, Кежик-оол-биле ужуражыл-галарымдан бир-даа чырык сактыышкын үнмеди, бир болза эзирик чоруур хей, хоранныг, бир болза чуртталгазы будулчак кулугур, хоранныг-даа, кээргенчиг-даа, каттай-хаара.

Чаңгыс тураскаалдыг-ла чүвези — ону эрик баарыңга дыңнап олурганым.

Чүве утпазым шору. Кежик-оолдуң эжиниң сөстөрүн сактып, ону өттүнүп, ыткыр эвес ырлап тур мен.

Адаанайдан өрү көөрге,

Алгыг Чаа-Хөл чуртумайны...

Ону дыка-ла хөй катап ырладым. Делгемчидерин бодагылап каап, янзы-бүрү шенегилей аарак.

Өске ырларны база бадыргыладым.

— Эглип-эглип, эглип-эглип бады келге-ээн — деп, дыка узадыр (километр-километр хире) шөйүп-шөйүп, оон хеп-хенертен дээр шаар көдүрлү бээр чинге үн-биле: — Экти бедик Бай-ла Тайгам... — кылдыр төндүрүп тур мен; арай чүве үнмөс хире апаргылаарга, катап-катап сактып, катап-катап шенеп, бодум-биле маргыжып, иштимде оожум каттырар-даа мен.

Чүү хире үр чугдунганымны бодаваан мен.

Хеп-хенертен Жежик-оол туп-тура халааш, мени медээжок дыңзыг куспактааш, хииледир бөөлдей бээди. Дискээм сандайга чаа-ла үстүм, мөгүдээш дыгдыныптым, ынчалза-даа чүрээмнің сиилеңейнип турарының таптыын чүү дээр, эмиглерим баштары экизи кончуг чымырткайнып, изиг чылыг эмиг сүдү баарымны куду алзы агып бадып турду-даа ышкаш.

Жежик-оол мени бөөлдеп-бөөлдеп, орун кырынга салгаш, боду шала кырынга дискектенип олуруп алгаш, дарыйгыга чалбараан арат ышкаш медээжок чүдүп тур.

— Силер мээң Бурганым силер, Көк! Меңээ силерден эргим кижиге турбас! Силерге чүс-чүс чылдарда четтирдим!

Амыдыралга сеткил-сагыштың кандыг-даа байдалы таваржыр. Чамдыкта кандыг-бир хөөнгө иттирип алгаш, өске өйдө кылбас чувевисти кылып, чугаалап, бодувус бодувуска өнөмчип тургулаар бис; кара өжегерээн хөөгүп, сула чаңнагылап алырывыска, хөрээвис хозап, чиигеп, сагыжывыс ажып, чуртталганың таптыи медээжок апаар.

— Орта сен бе? — дидим. — Чүү болду? Канчап бардың?

— Орта эвес мен, мээң кежимде сыр өске кижиге олурупкан ышкаш-тыр, Көк — дей-дир. — Үжен чылда дилеп келгештиң, тыппаан чүвемни силер үженги-ле минут иштинде ырлап кааптыңар, Көк! Буяныңарны билир мен, буяныңарның ол хире улуун бодаваан-дыр мен, буруудатпайн-на көрүңер!

— Мени дивейн, бодуңуң эжиңнің буяныңга чүдүзүңзе, шын болур.

— Чүү эжимнің?

— Эрикке арагалап туруңарда, сөстөр дакпыш, сагыш хостуг деп шүлүктеп турган чогаалчының аан, Жежик.

— Аа, чүүже? Сагыш хостуг че? Мен черле чүү кончуг аас-кежиктиг кижиге апардым? Бо база-ла буян-дыр. Билип тур сен

бе, Көк? Бу-ян-дыр. Бодал делгем эвес, чогу-на сагыш хостуг дээр. Эртине-дир ол.

— Сокса-сокса — дидим. — Чок болза озал чокка сокса, чок болза бактажыр бис.

— Соксадым-соксадым, Көк — дей-дир. — Чаңгыс чүвени утпайн көрүңер, Көк. Аксым шып-даа алзымза, чүрээм өөрүп турар, аксым-биле бо-ла алгырган чүвемни чүрээм сөс чокка алгырып тур!

— Азы...

— Ол-ла, ол-ла, соксадым — дээш, Жежик-оол ойнай-сылдай дылын ызырып алды; эриннери шыптынмас болгаш, «хөөре-ле» деп чүвени ынчаар көргүзөр кижини бооп-тур; ооң дуртузунга шагда-ла чаңчыгып эгелээн мен, чииртинмедим-даа, кортпадым-даа.

Жежик-оолдуң ажылын көргөш, бо-даа бүгү талазы-биле салым-чаяанныг амытан-дыр деп магададым. Эът доораан амданныг мүн пашта хараалчыландыр дывылап тур, а чинге-чинге кылдыр хээп каан далган стол кырында чыдыр; тавакта хөй эвес баар доорап каан, өскезинде ылбырадыр хайындырган рис чыдыр, оон кандыг ийи-дугаар үнмес деп. Сеткилинге тааржыр кижини-эртине-дир ийин деп бодап тур мен. Жежик-оолга мээң ажылым база тааржыр боор деп идегедим.

Жежик-оолдуң чамдык сөстөрүн бодап тур мен. Ынакшылдың кыйгызы диди, мен ону кажан, канчаар кыйгырыпканымны билбестир мен, бир шагда айтырар чүвө. Мээң кыйгым-биле чедип келгени ол бе, канчап чаш уруглардан дора халбактанчып ойнай бердивис? Жежимде сыр өске кижини олурупту-даа дээр. Ажыы-биле чугаалаарга, меңээ сыр өске кижиниң — аксы-мурну бүдүндө даа Жежик-оолдуң херээ чок. Амыдыралым чиик эвес болуп тур; жежик канчаар кели-дир, ынчаар хүлээп алыр, өкпөлөп болбас, харын улуу-биле четтирдим дээр деп бүзүрээр кижини мен.

Ажылывыс дооскаш, чемненип алдывыс. Жежик-оол мени дуңмамнавастан, чүгле силерлевишаан. Мен ону сенней-ле бердим. Данил-биле чорааш-ла, чаңым ындыг.

- Шүлүктөп көрөм, Кежик — дидим.
 - Шүлүктээр-даа харыым чогул, Көк — дей-дир. — Эрги шүлүктеримге шуптузунга хөңнүм калды, ам силернии-биле катап эгелээр деп тур мен.
 - Ам база-ла.
 - Соксадым-соксадым — дидир. — Азы кинодан көөлү бе?
 - Уруглар кинозу.
 - Сагыжым чаш уругдан дора апарды, хамаан бе, Көк — дей-дир — Азы силерге... Ындыг болганда, өске чүведен кылып-латкай бис.
- Оон эгелээш-ле Кежик-оол биле бис ийи эң чоок өңүктөр апарган бис.

12

Элээн каш хонук чидип-чидип, Кежик-оол бир-ле кежээ өөрүшкүлүү медээжок, үш литр шилин долдур көк-кат тудуп алган, сайыт кылдыр кеттинген, кавалер кылдыр одеколон-наттыныпкан ап четти. Карактарының хериин, көрүжүнүн хөглүүн, уяранчыын — деңнээр чүве тывылбас боор.

- Силер мээң хей-аъдым силер, Көк!
- Ол канчаар-даа болдунмас, Кежик — дидим. — Бирээде, мен кандыг-даа хей эвес мен, бир эвес менден ында-хаая хей-даа үнөр болза, чүгле думчууң дестирип болур сен; ийиде, мен херээжен үрөн-дир мен, а аъттар аскырларны чазаанындан үнөр звейикпе.

Кежик-оол мени магадап дыңнады.

- Бо баштак эвес, Көк — дидир. — Силер мээң сагыш-сеткилимниң хайныгыышкыны силер. Херелденишкени.

- Оон-даа коя сөстөр турбас эвеспе — дидим.
- Сөстөр база боттуг барымдаа апарып болур, Көк — дей-дир. — Бүзүрээр силер бе? Коя сөстөр эвес, а боттуг барымдаа. Каракка көстүп, кулакка дыңналып турар барымдаа. Сөстөр, сөстөр, чечен сөстөр, ынчалза-даа барымдаалар.

- Шүлүктөр бе?
- Багай чүвелер борастан чүве ийин бо, Көк, силерге — дээш, Кежик-оол үнү сирлеңейнип, хөлзей аарак, анаадаазындан артык келдирлевишаан, эгеледи.

Баштай мен онза чүве манаваан мен. Ооң байырымныы эмин эртир ышкаш боорга, овуузунга алыспас дээш, кызыпкан мен, ооң чоорту Кежик-оолдуң чеченин, ооң шынныын билип, кижимниң кежинде, шынап-ла, сыр өске чогаалчы олурупчук ирги бе деп боданып каап олурдум; адак сөөлүндө шүлүктөр бир янзы чараш чугаа болур чүве-дир деп билгеш, чүмү-биле дүлгээзинге бердиниптим; Кежик-оолдуң магадалы, бүзүрели, өөрүшкүзү, ынакшылы дөгерези мээң бодумнуң сеткилимниң хайныгышкыны кылдыр билдинди.

Шүлүктээш, чемивис сооп калганын билбээн болдувус. Ол от чүшкүрдү, мен хлеб кезип, чем салдым. Арага дугайын сөөлгү үеде аас ашпас болган бис, хүндүлешкеш чүве бе, ытташпас-даа бис, сервантыда дашкаларны куу доозун шагдала тудуп чипкен.

База-ла хөөрешкеш, шүлүктээш олуруптувус. Хөй-даа эвес, чеди-сес шүлүк, оозун дөзеш дээр, дөзештиң темазы чаңгыс, утказы улашкак, бот-бодун итчип-тыртчып турган ышкаш болур чүве чорду. Ону долгандыр чүнү-даа хөөрежип кээр чүве-дир ийин.

Кежик-оол шүлүктөрин улам аян кирип, эткилеп каап, үнүнүң аянын өскертип каап, номчуурга, хам кижиниң бажының иштинче бакылапкан чүве ышкаш сагындырар; хам кижиниң бичиизинден-не онза салым-чаяанныг кижини деп билдинип келген чүве. Кежик-оолдуң чаа шүлүктөринде мээң бодумнуң-на бодалдарым, ынакшылым, бүзүрелим, өөрүшкүм, аксым кежиин илерээн болгаштың тур; таанда канчап мээң сеткил-сагыжым чүмү-биле ооң кежиниң иштинче кире берген чоор деп кайгап-даа чоруур апарган мен.

Кежик-оол биле бис ийи алынмас чугаавыска, шүлүктөривиске таалап, сагыжывыс аайлажып, кады төрээн халышкы дег, ханы чоок кижилер болу бердивис. Диванга кожа олуруп алгаш, дүн ортузунга чедир хөөрешкеш, ол-ла черивиске удур-дедир сыртанчыпкаш, удуп кагганывысты билбээн болдувус.

Оттуп кээримге, Кежик-оолдуң салаалары хөрээмде кый-быңайнып турлар. Канчаар эвес дээш, мегеленип чыдарымга, өөктеримни медээжок оваарымчалыг өөктеп кагды. Ам боданырымга, дүне изиргенгеш бе, дүүн сеткилим хайныккаш бе,

хөрээмни уйгум-биле чанагаштап алган боор мен Кежик-оол оттуп келгеш, ону көрүп кааш, мени багай чүве бодаарыйна азы эгенип шүүдээрийне дээш, өөктөп орган хире. Хөрүчээн аайым-биле кезек чыттым. Кежик-оол, мен караам көрүп келгичемче, шимчеш диведи, мени оттурбас-ла дээни ол боор.

— Авыра-азыра, буруулуг болдум, Көк — деп, шылаан будун көзүңмүшаан, кижим ыңдыг.

— Эпчок чүү боор ажырбас, Кежик — дидим. — Эки шүлүктериң дээш четтирдим.

— Мен харын силерге четтирдим, Көк.

— Ол кижиге ынча де — дидим.

Кежик-оолдуң арны медээжок-ла корткан шинчилиг:

— Чүү кижимге?! — деп, девидеп айтырды.

— Дүлүшевичиңерге аан — дидим.

— Оон артыкты мен силерден дыңнадым, Көк. Мээң угааным киир чогуу-на силер сургаптыңар. Сургап дээрге эвээш, ырлап тургаш, херек кырында ойнап тургаш, көргүзүп бердиңер.

— Дүлүшевичиңерниң сөзү-дир, дыңнаанымны катаптадым, Кежик — дидим. — Ооң бодун көрбээн мен, бо-даа турза, танывас мен. Ооң чүгле үнүн дыңнадым, меңээ ол — Бурган.

— Каяа дыңнадыңар? — дей-дир.

— Эрик кырында шыкка арагалап туруңарда, мен эрик баарыңга олурдум. Дезип четтикпедим. Хоруп олуруптум.

— Силер мени хүн бүрүде-ле магададып тур силер ийин, Көк! — дээш, Кежик-оол мени куспактааш, шала оожум бөөлдеп кагды. — Силер ышкаш нарын тывызык чок боор, силер ышкаш хуулгаазын тоол ховар боор, силер ышкаш чараш ыр...

— Ам база-ла.

— Соксадым-соксадым.

— Боду көзүлбес, үнү дыңналыр, кижини угаан киирип турар күчүнү чүү дээр ийик? — дидим. — Бурган дээр. Дүлүшевич ынчангаштың мээң Бурганым-дыр. Ооң чагай салдарын сен ынакшылдың кыйгызы кылдыр шүлүктөп кагдың, Кежик. Дүлүшевичиге четтирдим дээр кижидир сен ийин.

— А бурганның номналын тарадыр кижини кым дээр ийик, Көк? — дидир. — Башкы дээр. Силер мээң башкым силер, Көк. Силер мени базым санында магададып чор силер.

— Буу-хаа түннел үндүрбеден, Кежик — дидим. — Сени төнчү чокка магададып шыдавас мен. Ол болдунмас. Удавас сээң хөңнүнү хөмүрерти карартыр мен. Удавас.

— Ам сөглеңерден, Көк — дидир.

— Ам-даа болза сөглөп болур мен — дидим. — Иштиг кижиги мен, ам дөрт ай ажып, беш ай чедип тур.

— Ажырбас, өөрүшкүлүг чүве-дир — дей-дир. — Мен база-ла иштени бердим.

— Ынчаар баштактанма! Хугбай чүве-дир, ана!

— Өскээр чүү дээр боор! — деп, Кежик-оол шыңгыы чугаалайдыр — Менде, мээң сагыш-сеткилимни ханызында өндүр чырык чүве оттуп тур, ону сөглөвөс болза, меңээ берге, ону шүлүктөвөс болза, ол чүве мени, бомба дег, чара тептер хире бар-дыр.

Маргыжар хире эвес чүве-дир деп билип кагдым. Кежик-оол база соксап кагды. Кезек олура, тургаш, кочал алгаш, кудукче халыдым. Бар чыда дыңнаарымга, балды даажы үндү; кел чыда көөрүмгө, Кежик-оол чарган ыяжын бажыңче кирип бар чыдар чорду.

13

Кидин-не алдын күс. Ол болбаазын сарала кадын кылдыр четчип келди. Бо-дур ам, карак каттырып, сеткил сергеп турар!

Мен бодум хуумда күстү, сарала боорга-даа, алдын дивес кижиги мен, үнүшкүр-дүжүткүр боорга-даа, ынча дивес. Оон өске чылдагааным бар. Мээң өөм ээзи Монгуш Конгарович Кежик-оол арага ишпээнден бээр дөрт чыл ашкан, мээң салымымның эң-не чугула дүнези дүшкенден бээр мугур-ла дөрт чыл боол тур.

Комсомол хүнүнүң бүдүүзү чүве. Ол кезээ Кежик-оол биле бис эртези кончуг удуй бердивис. Черле ындыызы дег, диванга кожа олуруп алгаш, Кежиктиң чаа бижээн шүлүктөрүн элчип-селчип номчудувус, ооң соонда, черле ындыызы дег, кезек када шыыладыр бодангылай каапкан болдувус.

Кежик-оолдуң харыызы ам-на бо:

— Кижиги дээрге кижиги, кымның төлү болганы ажырбас.

Мен ооң экинден шелиптим, сөзүн эскиттээш чоор ийик мен, кайда-чүдө талыгырда чүве дег, ынаар-ла ыракта дыңналып артып калган ышкаш болду.

— Мээң ашаам бол — дидим.
— Шоотпайн тур сен бе, Көк? — дидир. — Ылап-ла бе?
— Сеңээ ынакшый бердим — дидим.
— Аас-кежиимден канчап ойталаар кижиге мен, Көк — дидир.
— Четтирдим. Хүлээп алдым. Ойнаваан деп бүзүрээр мен.
— Салымым-биле чүгө ойнаар ийик мен, эргимим!
— Мен база. Мээң чуртталгам эмин эрттир сарыыл чок оюн болуп келди. Ам болзун. Ам кежиим черле салбас мен. Хүлээп четтирдим, сарыым!

— Че, тур, Кежик! — дидим. — Ашак, кадай шай чылдып ижер-дир. Оон удуур. Аныяк чаа амыдыралды эгелээр-дир.

Чаңгыс аяк шайны элчип-селчип, сыгажып оргаш иштивис. Дашкаар үнгөш келгөш, орун шывыын сөккөш, дүрүп-дүрүп, салып кагдым. Кежик-оол, шынап-ла, сыр өске кижиге апарган, өл эгиннери кылаңайнып, өштүнүң шыңганнары кырлаңайнып тур.

— Кайгавадан, сарыым — дей-дир. — Ашак чыдыптар, кадай соондан кирип кээр.

Ынча дээш, чоорганны ажыткаш, орунга чыда тыртып алды. Мен соңга пөстөрүн эде тырткылааш, деңни өжүргөш, таваар уштунуп алдым. Сагыжым-на сагыш эвес, сүрээдеп тур мен.

Сөглээн сөс, керткен ыяш. Сыр өске кижиниң соок эьдинге дээр ирги мен бе деп бодадым. Ындыг эвес болду. Кежиктин эьдиниң чылыын, кежиниң хоюун, чыдынының эптиин кайгадым. Сүрээдээн сеткилимде тоол оранынга кире берген дег болдум.

Ооң кадында Сиилиңмааны бодап келгөш, хорадаксаам-даа келир. Мооң-биле кандыг ирги ол? Чунар-бажыңга турганывысты бодаарымга, ооң эьди-кежиге шүглү берген, сүүзүнү соглу берген херээжен чорааны кай, а мээң эьдим-кежим кидин-не четчип келген, хүн дурту-биле дөмөйлээр болза, эң-не бедик дүндүүжүндө көдүрлүп келген болдур ийин!

Кежик-оол мени дүрген-не куспактапты. Мен ооң холдарының какпаанга эдереппе, агаарга чайганган чүве дег, чүрээм сиилеңейнип, эримниң ээгизин суйбап чыттым. Иштимде амытан ийи удаа тепкиленгөш, мээң күзелимни хүндүлээн дег, оожургай берди. Кежик-оол мени көрүп-ле, кайгап-ла чыдыр. Карактарының улуун, көрүжүнүң өткүдүн. Чүгө шимчевезил? Мен тырткыланыр эвес мен.

Үр-ле чыттывыс.

Сөс-домак-даа чок.

Кежиг-оол мени куспактаан олчаан, далып кагды-даа ышкаш. Улус аксы-биле башка багай бодал-даа кирги дег. Улус-даа эвес, Сиилинмааның аксы. Ооң хораныында бо-дур деп бодап чыда, кум кынныпкаш оттуп кээримге, Кежиг-оол одуг, мени кайгавышаан.

— Эргимим! — дээш, ооң хөрээн улай-улай ошкагылаптым. — Мени чүү кончуг хүндүлээр кижиге боор сен, аа? Ашаам бол дивээн болзумза, канчаар ийик сен?

— Каян шагда сээң чаныңга чоруур ийик мен, сарыым. Анаа чоок өңнүүң болур ийик мен. Нюра болур ийик мен, угбаң болур ийик мен.

— А өске ашак келгеш, сывыртапкан болза, канчаар ийик сен?

— Ындыг таварылгада — дээш, улуг тына-дыр — Ындыг таварылгада кижилер чер тевер ийик, чер хааржак тевер ийик, хааржак сени тевер ийик.

Бүткүр бодум хайныгып кээрге, туттунуп шыдавайн, серт кылдыр ында-бирээге дээптим.

— А мооңну канчаптар ийик сен? — дидим.

— Ооң... ооң чоон оруу бар-ла болгай — дээш, Кежиим ковайып келгеш, мени харамдыгып ошкап кирипти.

Мээң сагыш-сеткилимниң эң-не чугула хайныгышкыны ол болду, оон бээр-ле Кежиим мээң үрде манаан чаңгыс кежиим болу берди; элээди кыс чүвемниң, ийи оол дуңмазының адазы-даа ол.

Октябрь ТУҢ-ООЛ

Игилчи Өскүс-оол

(Амгы үениң тоолу)

Шыяан ам.

Улуг Көгмени чире шаап, Эне-Сай күчүлүг хем бооп шуудап талыйган шагда болган төөгү чүве-дир.

Аргазының аңын аңнап, ай-безин казып, кара суунуң кадыргызын тудуп чип, бора-бүдүн амыдырап-чурттап чораан игилдээр Шивиккей ашак бир чазын чортуп каап-тыр. Өлүрүнүң мурнунда кара чаңгыс оглу Өскүс-оолду кый деп алгаш: «Че,

көрдүң бе, оглум, ачаң ам төрө аралчып чоруур апардым.
Өлгөн-биле кады өлбөс, өөржүп-көвүдөп, өгленип-баштанып
чурттаар чоор. Чаңгыс эр кижги бооруңга чагыырым ол. Чер-
чуртуң кагба, черликсип тояава. Өскөниң чери делгем-даа болза,
өг хондурар чер тывылбайн баар. Өскөниң чеми элбек-даа
болза, өзүң аартып кээр хүннүг боор. Ма, адаңның бо сарыг
игилин ойнап, сагыш-сеткилиң-биле сүмележип чор» — дээш,
оглунга игилин тутсуп берип, сөөлгү чагыын чагып-даа чыткан
Шивиккей чүвези иргин.

Чаа, эки адазын орнукшудуп ажаап кааш, чааскаан арткан
күжүр Өскүс-оол тей бажындан самдар өөнчө көрүп каап,
муңгарап-деңгерепп игилдеп ырлап олуруп-тур.

Хүүлениң, Шивээлигннн
Күзүрүмнүг дыды-ла бе?
Алыр-албас аңныг-меңниг
Ачам ашак чурту-ла бе?

Ийи хемниң белдиринде
Имиреңнээн чүнүң одул?
Хөрек-чүрек хөлзедип кээр
Көшкеленген чүнүң даажыл?

Ада-өгбөм чуртун каггаш,
Аза-ла бээр болдум-на бе?
Адам ашак сөзүн уткаш,
Аштай-ла бээр болдум-на бе?

Аът угбас адан чүьгү
Алдын-мөңгүн кагган эвес,
Дөнен шары оъттам четпес
Дөргүнекти кагды-ла ыйнаан...

Шыаян ам.

Шыаята, муңчулуп, муңгараан күжүр Өскүс-оол багай өөн
дээктээш, игилин чүктээш, чер кезип, чиге чөөн талаже базып
чоруп каап-тыр эвеспе.

Чоруп-ла олурган.

Бир черге кээрге, ашак кижиге тараа шөлү суггарган тургандыр.

Өскүс-оол мендилешкеш:

— Суг элбек, чер суггартынгыр болзун, кудай-дээр өршээп, кулузун дег тараа үнзүн! — деп, йөрээп туруп-тур.

Ашак тура:

— Сол-менди, оглум. Илдиргилиг игил чүктээн, илдик чок чугаалыг оглум кайы сунуп бар чору ирги?— деп айтырып-тыр.

— Хүн үнөр талада изигде сериин, соокта чылыг, болбаазын шил-ширимел кода-хоорай бар дээр-дир. Аыштыг-чемниг, ачылыг-буянныг чер эвеспе. Ол кежиктен дайнам хирени амзап, адыш хирени четтирзе дээш, бар чор мен — деп Өскүс-оол мону сөглээр бооп-тур.

Ашак оолду одаанга аппарып, ашкарып-чемгергеш:

— Аныяк кижиге сээ кандыг ийик, ашак кижиге мээ болза, таңды бажында булут дег, далай дүүнде сылдыс дег чүве-дир оң. Арт ындында хову дээниң далай-даа бооп болур. Өөндө барын үнеге албайн, өскениин сүрерге, өөнделевес болдур ийин. Ооң орнунга бо черни суггаржып тарышкаш, күзүн тараадан ал, оозу кедилиг, оглум — деп, ашак Өскүс-оолду сургап, дилеп-даа олурган чүвези иргин.

Чаа, күжүр Өскүс-оол хүндүс боорга чер суггаржып, кежээ боорга ашакка игилдеп берип, каш хонгаш, база-ла углаан черинче базып чоруп каан.

Ашак тараа азап чыдып каап-тыр.

Шыяан ам, Өскүс-оол базып-ла олурган. Бир черге кээрге, аал улузу дүк-түмөн өшкү хой кыргып туруп тур.

Өскүс-оол мендилешкеш:

— Хой дүгү хоорлуп-коптарлып, хол шылатпас болзун. Савааш бажы ырлап турзун, салган дүгү хаг дег болзун! — деп, йөрээп туруп-тур.

Өле баштыг өг ээзи ашак Өскүс-оолду ашкарып-чемгергеш:

— Че, кайнаар бар чоруур аксың аайлыг, чугааң чурумнуг оглум боор сен? Адың-шолаң кымыл? — деп айтырып-тыр.

Өскүс-оол олургаш:

— Чаа, мен-даа шык эдерип шыйлашкыннап, суг эдерип балыктап чип чоруур багай Өскүс-оол деп кижиге мен. Хая кадарлып халбактаныр ха-дуңма-даа чок, өскүс-чаңгыс амытан мен. Бо

хемниң белдирлежи башташкан черинде бодааны бодарап турар, сагынганы сайзырап турар улуг кода-хоорай бар дээр-дир. Багай кижиге баарык болур бе, өскүс кижиге өөндө болур бе дээш, адап-сурап бар чоруур мындыг кижини мен, кырган — деп-тир.

Өлө баштыг, өшкү салдыг ашак:

— Чон аразынга чок-даа чоруур, хөй аразынга көвүк-даа турар. Боттан чегенмес болза, бодал-даа бодарап болур, күзел-даа күүсеттиниң болур. Хол-биле кылып өөренир, чүрек-биле танып өөренир болгай. Ол чокта, хоржок. Кижини чуургадан чазылган эвес, кижини ада-иелиг, адаан-сураан аал-чурттуг болгай. Өскүс деп чүве турбас. Улуг кижиниң мээң угаадым-даа алгай сен, аныяк кижини сээң ачың-даа көргөй, бо аалды аалзынып, ажыл кожуп чуртта. Өскениң чеми элбек-даа болза, алыс сагышта тоттурбас боор чүве, оглум — деп, тараа шөлүндө ашак дег чагып-сургап олуруп-тур.

Шыяан ам, Өскүс-оол аалдың өшкү, хоюн кыргыжып туруп берип-тир эвеспе. Тутпаанын тудуп, көрбээнин көрүп өөренип, күжүр Өскүс-оол ол аалга каш-даа хона берип-тир. Адазы, иези дег алызы эки, аксы чымчак, холу элбек улус бооп-тур. Хостуг-хостуг кежээлерде аян тудуп игилдеп берип, хонук санап туруп-туруп, күжүр Өскүс-оол база-ла углаан уунче чоруп каап-тыр эвеспе.

Аал баштыңы ашак анай-хураган азап чыдып каап-тыр.

Шыяан ам, аштаан черинге алды-даа хонмайн, тоткан черинге тос-даа хонмайн, күжүр Өскүс-оол барыксаан черинче баар, кээрин-даа бодавайн, бастырып-ла олурган иргин.

Шыяан ам.

Шыяата, бир катап буга сирти дег баалыктан харап кээрге, оду-көзү көгөрөннөн, ыжы-бузу бургураан улуг кода-хоорай-даа көстүп кээп-тир, оо!

Күжүр Өскүс-оол кодан өскөлзөн хой дег хоюп, дирилзэн-дирилзэн чууза-дугуйдан ол-бо былдап чорааш, улуг кода-хоорайже кирип кээп-тир эвеспе. Кайнаар-даа көөрге, кижини бажы кизирт, аът бажы арга дег чер бооп-тур. Булутта шаштыккан шил-ширимел ордуларже бир кайгап, азыг бүрүзүндө аалаан-чиилзэн, садыглажып-чижишкен ара-албатыже ол кайгап, күжүр Өскүс-оолдуң бажы тений берген чоруп туруп-тур эвеспе. Эскерип чоруурга, олче кичээнге салган кижини-дир чок, ал-боттары-ла

ол-бо чүкче далашкан, удур-дедир агып боралгактаан хем дег, имилээн хөй кымыскаяк дег чон бооп-тур.

Бир черге кээрге, эът-чаг быжырган, манчы-хуужуур хайын-дырган турган. Аштаан-суксаан күжүр Өскүс-оол сунуптар аяк манап, ол-бо ээртинип турарга-даа, олче көрнүр кижиде-даа чок бооп-тур.

«Аалга кирген кижиде аяк эрииде ызырар, арга кирген кижиде саат дайнар» деп, арыда арткан чонунун езу-чурумун бир сактып, диленир-колданырындан ол ыядып турган-даа Өскүс-оол чүвезиде иргин.

Аяк сунар хамаанчок:

— Ойт, Өскүс-оол, лаңгы-баартак дуй турба! Акшалыг болзуңа ал, албас болзуңа, ыңай тур! — деп, садыгжы харын Өскүс-оолду ойладыр бооп-тур эвеспе.

«Акша-мөңгүнүг улус чурттаар, бо-даа болбаан оран-дыр. Мындыг болбаазын улуг кода-хоорай ындыг-даа чүвезиде иргиде бе?» кылдыр бодап, Өскүс-оолдун өзү караңайнып, өскээр базып чоруй барып-тыр ам...

Шыяан ам. Хөңнү баксыраан, хөрээ доюлган Өскүс-оол хөөкүй хөг болган черге игилдеп берип, сунган чажыңы-биле өс эдип, ол улуг кода-хоорайга элээн болу берип-тир. Балдырлыг улуска бараан болуп, баары чылыг чорза-даа, куруг ышкаш, эттиг улуска эштенчиде бооп, экти бүдүн болза-даа, доңган ышкаш — ындыг-ла хүннер эрттирип чоруп турган Өскүс-оол чүвезиде иргин.

Шыяан ам.

Бир дүне удуп-оттуп чыдарга, калган адазы дүжүнге бо кирип кээп-тир эвеспе. «Ыргак-дагыр-даа болза, дйт будуу отчуг, ыштыг-даа болза, өскен өө чылыг, аал-чурттуң ээн калбазын, эгил, оглум. Ам бо аялганы доктаадып, сактып ал. Ону ырладып чорууруңга, ай-хүн дег аяңныг, топтуг шырайлыг, даңгына дег кыс хөй аразындан көстүп кээп, ийи караа бүлдеңейнип, сеңээ уткуй үнүп кээр эвеспе. Бо аялганы ужурун ол чугаалаар чадавас, оглум» деп чагып, калган адазы өөнүң эжиинде игилдеп ойнап олар бооп-тур. Күжүр Өскүс-оол отту чаштап кээп, боданып оларга, көөрүн мага хандыр көргөн, бо кода-хоорайдан ооң тыпкан кедилиг болгу дег олча-омаа-даа

чок, ындыг амыдыралга ижигер хире эвези-даа билдинип, чер-чуртун, аал-оранын шагда-ла сагынган бооп-тур оо!

Шыяан ам!

Күжүр Өскүс-оол дүжүнде дыңнааны аялганы чоруй ойнап өөренип, аал-чуртунуң уунче базып чоруп каап-тыр эвеспе.

Хөй чыылган черге аян тудуп, игилдеп каап чоруп-ла олурган. Ол аразында аңаа уткуй үнүп кээр ай-хүн дег аянынг шырайлыг даңгына дег кыс-даа көзүлбес бооп-тур. Ынчап чорааш, биезги хой кыргыжып турган аалынга кээп-тир ийин. Өле баштыг, өшкү салдыг аал баштыңы ашак аажок өөрүп, ара-албаты чонун чыып-даа турган чүвези иргин.

Шыяан ам.

Шыяата.

Күжүр Өскүс-оол таныыры улузун көргөш, өөрүвээн боду ам өөрүп, хөй чыылган черге игилдеп, өөрөнгөн чаңы-биле аян тудуп, игилдей бербеспе!

Игил-даа тайга-таңдының шулурааш кара суглары дег чүүл-бүрү чугааланып, хамнап, бирде-бирде сын кырында сыын дег кыңгырткайнып, бирде-бирде эжик бажында айлаң-куш дег кыннып, кулактың кумун адыра дүжүп, чүрекке чүмнелдир дүжүп, янзы-бүрү кылдыр эдип-саамчып-даа турар бооп-тур оо!

Ынчап турда, чыылган ара-албаты чон аразындан ай хүн дег аянынг чырык, ийи караа чашталып бүлдейген даңгына дег кыс үнүп кээп, Өскүс-оолга мөгейгөш, чеңинден барып туттунуп туруп-тур.

— Бо аалды аалзынып өскөн, алыс бодум өскүс кижиге мен, акым. Адам дириг чорааш, ойнап чораан аялгазын силер ойнай бээриңерге, хөрек-чүрээм шыдашпады. Бо дээрге кижиниң аал-оранының, чер-чуртунуң үнү-дүр, мөңгө кыйгызы-дыр деп, ачам дириг чорааш, чугаалап чораан чүве. Ындыг аялганы ырладып кээр, ооң утказын үнелеп билир кижиге-биле өг-бүлө тудар сен, уруум, дээни шын болган-дыр — деп, кыс мону чугаалап, мөгейип туруп-тур.

Шыяан ам, күжүр Өскүс-оол аал баштыңы ашактың дилээ-биле куда-доюн аңаа дүжүрүп, дойлааш, өнчү-селиинге мал-маган алгаш, айның чаазында, хүннүң эгезинде аал-чуртунче көжүп чоруй барып-тыр оо!

Олар-даа ында барып, чурттун ээлеп, арбай-тараа тарып, азыранчып, мал азырап байып, ажы-төл төрүп, көвүдеп барган улус чораан ийин.

Орук аайы-биле оларның өөнгө кирип, оду-көзүнгө чыннып, оглу-кызын чаптап ора, мага хандыр шайлап, хөөрежип бир-ле эрткен мен ийин.

Хүүледе, Шивээлигде
Хүннээректээн чуртум чараш.
Хүлүмзүрээн, каттыраңнаан
Күжүрүмнүң чаңы чараш.

Адыр суглуг дөргүнекте
Арбай-тараа чиндиң-чиндиң.
Аал сыңмас дешкилешкен
Анай-хенче мэкэ-мэкэ.

Алаак черниң оџдун кескен
Аскыр-чаваа ихо-хо-хо.
Оюн чазап сайзанактаан
Оглу-кызы охо-хэ-хэ...

Күжүр Өскүс-оол ынчаар ырлап, игилдеп олурда, чоргаар-ла чорду ийин, кулугур!

Тоол — домак болза,
Домак — угаадыг болзун, шүве?...

Амур ХОЮГБАН

ГЕРМАН ЗЕПТИ КЫМ ӨЛҮРГЕНИЛ?

Роман

Бирги эге

Николай Ырбыскаевич

Москваның сураглыг Внуково аэропортундан Россия Федерациязының Президентизиниң Тывага белек кылдыр бергени күчүлүг ЯК-42 самоледу Кызылче ужуп үнеринге шагда-ла белен.

Чорук улузу самолетта олуттарны эжелепкен: бир чамдыктары дораан-на солун-сеткүүлдерже шымны берип, өскелери кожалары-биле чугаа-соодун эгелеп, а хөй кезии делегейниң эң-не хайымныг хоорайларының бирээзи Москвага эрттирген хүннериниң болууш-куннарын сагынган дег, улуг бодалга алзыпкан олурганнар.

Чорумалдарны сонугаар болза, бир янзы болдур ийин.

Каш чыл бурунгаар ээлчеглиг шөлээзинде курорттап азы төрелдери-биле самолеттарга аргыжып чоруурлар колдаар турган болза, бо шагда ындыг кижилер ховартаан. Оларның хөй кезии сургакчылаан даргалар болгаш сайгарлыкчылар. Шыны-биле алыр болза, чаңгыс ол-ла дарга сургакчылавышаан, сайгарлыкчы хүлээлгени катый күүседир апарган шаг-ла болгай. Чоокта чаа-ла кандыг ийик: Кызылдан Москваже сургакчылап барган дарга, төп албан чериниң бир молдурга даргазы сени ынчан-мынчан хүлээп алыр мен дээрге, чанар биледин садып алган, пиволап базып турар. Бо шагда даргалар чогуу сургакчылаан херээнге Москвага үезиниң, улуг-ла дизе, он хире хуузун чарыгдааш, тозан хуузунда бодунуң сайгарлыкчы херээн кылып чоруп турарлар.

Чогуу мында багай чүве черле чок. Тыва кижилер байыыр-ла болза, Тывага өмөк-дөмөк, деткимче болур. Чүгле сургакчылаан дээш, күрүнеден чарыгдаттынып турар акша-төгериктиң тозан хуузун дарга бодунуң карманындан уштур ужурлуг чүве-дир ийин. Ол дээрге эвээш эвес акша. А бир эвес дарга ийи олут суг эжелеп турар болза, чижээлээрге, чазак даргазының оралакчызы болгаш сайыт дээн ышкаш аан. Бо таварылгада сургакчылаан, сайгарлыкчылаан дарга чарыгдалын чазактан база яамыдан ийи дакпыр төледип ап, Москвалаан санында-ла айда алыр шалыңындан хөй орулганы ап турар. Кандыг-бир дарганың дугайында дыңнаарга, Москвалаан-на сураглыг боор. Ооң бир чылдагааны бо ышкакыл. Мындыг орулганы сайгарлыкчы дарга кайын халас эрттирер деп.

— Чудамзырай-ла берип-дир силер, Николай Ырбыскаевич. Дүүнгү кызыл чаактыг кызыжактар сени чула хилинчектээн хевирлиг аа? — деп, самолеттуң мурнуку одуругларының бирээзинде, мага-боду улуг-даа болза эът-ханы халбыргай семис, чогуу-на сургакчылавышаан, сайгарлыкчылаан дүжүмөттерниң бирээзи болур Андрей Аркадьевич эжин кыжыраан.

– Ынча дивеңер даан, Андрей Аркадьевич. Аал-оранымдан үрде үнгеш, арай чудап-даа кагдым ыйнаан. Чер-ле ынчаш, Москвага сургакчылаар хуусааны ийи неделядан узаткан херээ чок чүве бо. Шынап-ла чударанчыг. Силерде чүү боор, аныяк душтуктуг болгаш, хуусаа узаарга, улам амырап, артында-ла арныңар безин кылагар кызыл шуру ышкаш апаар ышкажыл.

– Доктаамал душтуктуг боорга, бүгү талазы-биле таарымчалыг-дыр ийин. Мээң Наташам кандыг-дыр чээ. Бүгү-ле херектерни, чугаалажыышкыннарны төндүргеш, кандыг-даа орай чеде бээриңге, аыш-чегин, арага-сускунун белеткеп алган манап орап. Бүгү тала-биле хандырылга белең.

– Эх, Наташка, Наташка... А эрткен чылгы Ленажыгаш оон ушчок аяныг ийин – деп, Николай Ырбыскаевич улуг сактыышкыңга таалаан-даа ышкаш, өрү көрнүп алгаш чугааланган.

– Чугаа аянын өскертпеңер даан, Николай Ырбыскаевич. Мен чүү-даа болза душтукту чылда бирээни солуур-дур мен, а силер хүнде ийи душтук солууруңарны уттуптуңар бе?

– Ийе, ийе харын... Наташка бүгү тала-биле хандырап, а силер Наташканы база-ла хандырып турар болдур силер ийин. Көрүңер даан. Москвага квартираны садып бердиңер. Кызылдан белек-селекти эккеп турар-дыр силер. Төлээ черинде ажылды тып бердиңер. Наташка Кызылга турган болза, чүү деп, силерниң кадайыңар Галина Викторовнага бажын сирбектедип, арнын дырбактадып, алдаржыыр-ла ыйнаан.

– Че, че болзун – деп, ам Андрей Аркадьевич чугааның уун өскерттир ужурга таварышкан. – Дүүн, чер-ле ынчаш, силерниң чурум үрэзениңер ылап-ла болдур ийин. Ресторанга ажыл-херекчи чугаа эгелевзэнде-ле, демги ийи кызыжыктар чедип кээрге, силер-даа будалып-ла эгеледиңер. Че, оон саунага баргаш, эзириңер шынап-ла шыырак апарган боор. Өрэзелиңерже силерни кызыжыктар шуут-ла көдүрүп алгаш аппардылар.

– Харалаан, шынап-ла эзирип каап-тыр мен. Өрээлге олар мени кичигелеп шаг болдулар, оон харын миннип келип-тир мен. Бо мээң оглум Сашаның эштериниң тып бергени суг курту ышкаш дыйлаңнаан тенектер ышкажыл. Өрээлге «видикке» үшүдүрүм кино салып алгаш, үеннеп, багай ашак кижини хилинчектеп туруп бээр, хайлыг амытаннар-дыр ийин.

– Ынчалза-даа тааланчыг-ла ыйнаан – деп, Андрей Аркадьевич эжин хөөктүргөн.

— Ынчанмайн канчаар — деп, Николай Ырбыскаевич көгүлгеге алзып, база-ла таалай берген. — Хайлыг, ол ынчап турда, арага база төнүп каар. Ресторанче бо дүнө ийи катап бадар ужурга таварыштым. — Уё-уё, арага дептеримге-ле, бажым аарыы бергедедип, аксы-боксумну хаара тудуп келди. Каям, баш аары эдиштер чүү барыл, Андрей Аркадьевич. Дузалап көр.

— Адыр-адыр, далашпа. Баштай дүүн чедир чугаалажып четтиклээн ажыл-херээвисти төндүрүп, кадр айтырыын шиитпир-лептээли.

— Ийе харын, фирмавыстың күүсекчи директорунга мээң оглумну, Сашаны, салып кагза черле ажырбас боор.

— А мен чүү деп турдум ынчаш? Эгезинден тура мээң сүмем ол ышкажыл. Чүглө силер харын удур турдуңар чоп — дээш, Андрей Аркадьевич кожазынче хүлүмзүрүп, боданган. — Кончуг дилгини. Хоптак сеткили дөмей-ле ажып каапты бе?.

— Мен ол дугайында үр-ле бодандым, Андрей Аркадьевич. Чер-ле ынчаш, ол хире харыысалгалыг ажылга бодунуң кижизи турар болза, эки боор. Силерниң саналыңарны долузу-биле деткип тур мен.

— Кончуг эки-дир. Ол дээш ам-на дашкадан көдүрзе, черле ажырбас боор. Мен база-ла Наташка-биле байырлажып, шампан-коньяк көдүргештиң, кагып-сускап турарым кончуг ийин.

Андрей Аркадьевич үргүлчү тудуп алгаш чорууру орук сумказының иштинден ында таарыштыр суккулуп каан дашкаларны ужулгаш, чаражы кончуг бичежек шилдиг коньяктың аксын ажыда берген.

Москва биле Кызыл аразынга самолетка бо кожаларның тынын ап чоруур барбаны Николай Ырбыскаевич кедергей-ле таныыр. Таныыр боордан, харын-даа ооң бодунуң-на Андрей Аркадьевичиге төрүттүнгөн хүнүн таварыштыр: «Москваже суй-белектер дажыглаарыңа ажыглаар сен» — дээш, берген белээ ышкажыл. А Андрей Аркадьевич ол барбаны черле кагбас, кезээде ап чоруур. Магалыг-ла эт: адаанда бичии дугуйжугаш-тарлыг, сөөртүп-даа, көдүрүп-даа, чүктөп-даа алырыңа кончуг таарымчалыг, даштындан көөрге бичежек- даа ышкаш, а долдура бээрге, чеже-даа суй-белек хала чок сыңа бээр...

Бо ийи кижини доңнаштырып турар чүүлдер чүглө чүктешки барба эвес. Боларны каттыштырып турар чүүлдерниң бир дугаарында болгаш эң-не колу — олар кайызы-даа совет, партийжи

системаның сыскындылары, бирээзи ооң азыранды оглу, а өскези — уруг савазындан үнгөн төлү ышкаш. Бөгүн олар Россияда тургустунуп келген күрүнениң номенклатурлуг капитализмининң төлээлери бооп, ниитилел тургузуу бир хевирден өскезинче шилчип турда, эрги системаның ажык-кончаазын чүс хуу ажыглап алган «чаа тывалар»-дыр...

Хары алдан чоокшулап чоруур, адазының адын бадыткаандаа ышкаш, шала бичежек мага-боттук, саргыл арын-шырайында эскертингир-ле чүвези эзир хаайы дег коңзагар думчуктук, Николай Ырбыскаевич аныяк шаанда душ бооп, ынакшылдың дүлгээзини-биле партийжи системаның аспаанга алыспаан болза, амгы үеде бөдүүн кара ажылчын чолду эдилеп, бөгүнгү Кызыл, Москваның хайымныг үүлези дүжүнге-даа кирбес турган чадавас...

Совет Армияга ыдыктыг хүлээлгезин күүсеткеш, төрөөн суурунга, ында тургустунган совхозка электрик бооп ажылдай берген үезинде Николай Ырбыскаевич бир-ле Кызылдап чорааш, кады шериг эрттирген эжинге таваржы берген. Ындыг таварылгада кандыг ийик, ужуражылганы демдегеп, ийи-бирни ишкеннер-даа, ижин-кара чокка хөөрешкеннер-даа. Ол аразында Николайдан эжи дуза дилээн. Чүл дээрге, ооң таныжып турары душтуунуң эжи бар. Ажыы-биле чугаалаарга, оозу үш дугаар артык кижиге болуп, ынакшааннарга чамдыкта шаптыктай бээр, ынчангаш эжи ол кысты чардыктырып бээрин Николайдан дилээн иргин. Ында чүү боор, Николай эжиниң дилээнден ойталаар харыы бар эвес (шынында дилег ооң сеткилинге кедергей таарышкан), дуза кадары-биле дораан-на, садче базып кирипкеннер. Шыны-биле алырга, Николайның суурунда иштежи таныжа берген душтуу-даа бар, ол дугайы дөргүл-төрелдерге-даа чажыт эвес турган, а садче аян-чорук аңаа амыдыралга ында-хаая таваржып кээр ынакшылдың ужуралы болур тургандыр ийин.

Садта аныяктар чыылган черге, эжишкилер ийи кыска дораан таваржы бергеннер. Танышканнар-даа. Ынакшааннарның Коляга душтурган кызы колдуунда орустап чугаалаар, тыва ады Серенмаа, а таныжарда Соня мен дээр, семиссимээр чолдак мага-боттук, орус кадайлар дег чалчырааш, турамык чаңныг херээжен болган. Баштайгы удаа Николай олче шоолуг-ла кичээңгей салбаан.

Оюн-тоглаа төнер чоокшулап турда, ынакшаан ийи кижиге Николайга Серенмааны бажыңыга чедир үдеп каарын дагып

тура, Соня дээрge үнелиг эртинe-дир, бир эвeс аңаа кандыг-бир чүвe таваржыр болза, кончуг улуг дарганың килеңин чүктээр апаар сен деп сагындыргаш, солун-сеткүүлгe-даа, хурал-суглаага-даа шынап-ла бо-ла дыңналы бээр сураглыг фамилияны адааннар. Ол дыңнадыгның соонда Николайның кичээнгейи Сeрeцмаажe угланып, ам кзеп чаа көрүш-биле уругжe топтай берген.

Ам көөргe, Соняның турамык чоруу, эр кижиниң эргелели чокка эмдик аът дег апар чыдар чаңын хейдe-лe чажырып турары илдең. Чогум Николайдан бир-ийи хире хар улуг-даа болза, назыны дөмeй-лe халыын үзиндe болгаш, эт-ханының чулуу сыстып үрeн болган. Дeм чаа-ла Николайның «хоорай чаңганы кадай-кыс» деп бүдүү шолалап алганы кыстың хеп-хенертeн аңаа ай-хун херeлдиг алдын даңгына апарганында ужур-ла бар. Николайның ап чиптер чүвeгe салым-чаяанныг чоруу бо ужуражылга аңаа моон соңгаар мандып чурттаарынга ховар арганы берип болурун эскерип каан. Шынап-ла, Соняның артында оон-даа үнелиг эртинe — эргe-чагырга туткан кижилер-биле чоок таныжар арга бары аныяк эрни шиитпирлии-биле хөдeлиринчe албадапкан. Улуг-Хемниң кыдыында даады-ла даргалар колдады чурттаан кудумчуда ийи каът бажыңның хериминиң иштиндe чайгы сарай-үгектерниң бирээзингe аныяк кижилер ол-ла дүнe иштежип хонганнар.

Даң адып келгендe, аныяктарның улуг уйгузунуң үзиндe, сарайның эжиин бир-лe кижи соктай берген. Николай дааштан отту хонуп келгеш, Сонягa элээн дeвидексээн үн-биле сымыранган: «Кижи келди, канчаайн?» — «Корпа, ол мээң ачам-дыр. Ам силерни таныштырып каайн» — дээш, Соня тура халааш, эжикти ажыдыпкан.

Сатин пөстeн гимнастeрка хевирлиг даараан хөйлeңни шаровар чүвүрүнүң бел иштинчe суп алган, эрги-даа болза, кылайтыр чүлгүп каан хром сапыктарлыг кижини Николай, солун арын-нарынга үнгүлээн чуруктарын хевирлеп тургаш, танып каан. Партия обкомунуң харыысалгалыг ажылдакчызы, Соняның ачазы, дыш-таныр хүндe дача баарда, уруун оттуруп алыр дээш келгени бо.

— Күдээңер-биле таныжып алыңар — деп, Соня ийи кижини ойталаар аргажок чугаалажырынчe албадапкан. «Ойлук чок уругнуң ам кандыызын эдeртип эккелгени ол ирги? Оода-ла моозу өөдeлиг чүвe ирги бe?» — деп, ашак бодундан бүдүү айтыртынмышаан, Николай Ырбыскаевичниң намдар-төөгүзүн,

бодунуң кабинетинге кадр айтырыы шиитпирлээни-биле дөмей сонуургаан. Чонаада чажыттарын улуска ыттаар эвес, Николайның канчаары ол ийик, Соняның ачазына ол , бурган мурнунга дег, ишти-хөңнүн тө каап берген. Чугаа ашактың сеткилинге таарышкан хевирлиг болган.

Көдээден келген оолга Кызылдың даргаларының чурттап орары бир-ле тоол-домакта дег болган. Николай электрилиг соодукчунуң, доозун сордурукчунуң ажылдаарын магадап, ол үеде ийи-чаңгыстап чүгле улуг даргаларга кээп эгелээн телевизор деп хуулгаазын эдилелди сонуургап шаг-ла болган. А чычаанга олурупкаш, дачага барып ногаа үнүштер ажаары мырыңай кайгамчык сеткил ханыышкынның ажыл-үүле болган. Элээди чылдарында тенек эш-өөрү-биле Чадаананың орус хамаатылары-ның огородунче халдаашкын кылып, огурец, морковь деп чүвениң амданын шенээн үезин сактып кээрге, Николайга каттырынчыгдаа.

Николай аалынче чанарын уттупкан. Кызыл партизаннар кудумчузунда бажыңга күдээлеп, элээн үр апарганда, Соняның ачазы өг-бүлө чөвүлелин чыып, шыңгыы чугааны кылган.

— Силерни, аныяктарны, кым-даа күш-биле душтурбаан, боттарыңар-ла тыпчып алган улус-тур силер. Хүрегенниң байдалы ылап-ла сеткили-биле өг-бүлө тударын шиитпирлеп алган кижип деп билип тур мен. Бир-тээ ындыг чүве болганда, моон соңгаар эки амыдырап чурттаарыңа магадылал кылдыр чүнү кылза, чогуурул деп чүвени силерге сүмелээн — деп, Соняның ачазы кандыг-ла бир улуг хуралга илеткел кылганы-биле дөмей чугаазын эгелээн. Улаштыр аныяктарга угаадыы колдуунда хүреген оолдун көдээге барып, совхозунга кызымаккай ажылдап тура, коммунистиг партияның хүрээлеңинге кирип алыры болган.

— Ооң соонда чүнү канчаарын, амыдыралга каалама орукту хандыраы мээң херээм-дир — деп, ашак чугаазын түңнээн.

Оон эгелээш, Николайның карьеразы, шынап-ла, каалама оруктуң кудургайыңа тормозун салыпкан чычаан ышкаш, хала чокка аттыга берген ийин. Суурунга келгеш, Николай ажылдап чоруп турда, удаваанда комсомол райкомундан келген төлээ совхозтуң удуртукчуларыңа партия райкомунуң албан күүседир бижиин хүлээткен. Ында комсомолчулар аразындан партия

кежигүнүнгө киирери-биле Николайны сүмелээн болган. Партияның сүмези дужаал-биле дөмей. Чогуур үе эрткенде Николай аныяк коммунист болу берген. А чайгы ужуражылганың соонда чыл-даа четпээнде, Николай комсомол обкомунуң инструктору эрге-дужаалга ажылдаары-биле Кызылче аъттаныпкан.

Николай биле Соняның амыдыралында база-ла улуг өскерлиишкиннер болгулаан. Соняның ада-иези хоорай төвүндө бичии бажыңны шаа-биле эмгелеп дерээш, оларны олуртуп кааннар. Куда-хувуй-даа дүжүрбээн. Аныяктарның мындыг дүрген аңгы-башка амыдырай бергенинде ужур-ла бар. Чүл дээрге Николай суурунга келгеш, ында мурнуку таныжып турганы душтуу кыс-биле харылзаазын уламчылап, харын-даа ол харылзаадан чаа амыдырал тыптып турарының дугайында дамчыыр чугаа Соняның кулаанга чеде бээрге, ол ачазын таварыштыр болуушкуннарны дүргедээринче албадапканы ол.

Соняның өгленириниң мурнунда, барык-ла школа доозуп тура, божуп алганы төлү өг-бүлениң улуг уруу болуп, ийи чаш дуңмазынга орукту ажыткан-даа. Аныяктар амыдыралының байдалын экижидип, чаагайжыды туттунган бажыңче-даа көжүп алганнар. Николайны чоокку районнарның бирээзиниң комсомол райкомунуң секретарына соңгуптарга, аңаа барып, каш чыл ажылдап, чурттааннар-даа. Ол аразында Николай Новосибирск хоорайга партияның дээди школазын бот өөредилге-биле база дооза шаап алган. Бо байдал янзы-бүрү анкеталарга дээди эртемниг мен деп демдеглээр арганы аңаа берген. Партийжи дээди эртеми база ооң көдээге электриктеп ажылдап турганы-ла ужурлуг турган боор, Николайны удаваанда партия обкомунуң үлетпүр килдизиниң инструкторунга томуйлаан.

Чогум-на килдис эргелекчизи, аттажы Николай Степанович Добронравовтуң колдуунуң алдынга ажылдаан чылдары Николайның караан ажыдып, совет партийжи номенклатураның чes-холазын ханызы-биле билип алырынга идигни берген. А эң-не кайгамчыктыг чүве: каш чылдар мурнунда көк көдээ оолдуң бо системада кижилер аразында белен эвес хамаарылгалыг байдалдарга, суг иштинде балык дег, өде халыыры болган.

Коммунистиг партияның эңгиин кежигүннери ниитилелдиң эң-не төлептиг, эң-не идепкейлиг кижилери турганы чугаажок.

Хөй-ниитижи турушту өске арга-биле илередир арга чок болганда, оларның компартиядан өскээр баар оруу чок турганын шуптувус билир бис.

А партия обкомунуң инструктору ийикпе азы райком секретары эрге-дужаалга чеде берген коммунист партийжи номенклатураның кежиктерин четтирипкен соонда, чашпан ыжының дүлгээзининге алзыпкан наркоман ышкаш, ооң адырылбас кезээ апаар. Арагалап-дарылапкаш ийикпе азы моральга таарышпас үүлгедиглери дээш партиядан, а ооң ыяап-ла эдеринчизи болур ажылдан үндүртүр чоруктар ийи-чаңгыс турза-даа, бо система кижилерни бодунче ирик тулаа дег киир тырта берген соонда, оларның бодунуң күзели-биле оон адырлыры берге-ле...

Дарганың даалгазы-биле Николай Ырбыскаевич хоорайның бүдүрүлгө черлерин барык шуптузун өйлеп-өйлеп эргири чоорту чаңчылчаан. Албан езузу-биле алырга, ол эргиишкиннерниң чылдагааны, бүдүрүлгелерниң ажыл-агыйы-биле таныжып, четпестерни узуткаарынга база чедиишкиннерни өске бүдүрүлгелерге тарадырынга деткимче бээри болур. Шынында ол эргиишкиннерниң кол чылдагааны көңгүс өске-даа болгулаар.

Николай Ырбыскаевич эът комбинатынга сургакчылааш, дүш соонда обкомче дедир чорууру-биле чиик машиназынче кирип олуро, соңгу олутта саазын хааржакты эскерип каан.

—Чүү мындыг чүък чүвел? — деп, ол чолаачыдан айтырган.

—Директорнуң чолаачызы эккеп кагды. Силерге чоруткан чүве турган боор.

Николай Ырбыскаевич хааржакты ажыдып көөрге, ында ортуже кылдыр колбасалар суп каан болган. Чогум дем чаа-ла цехке көрүп турганы комбинаттың бодунуң продукциязы эвес, хевирин бодаарга, соңгаартан эккелгени-ле илдең, янзы-бүрү сорттуң колбасазы болган. Николай Ырбыскаевич машина чанынга, бир-ле чүвени манаанзыг, кезек таапкылап тура, комбинат директорунуң өрээлинче басыпкан. Ында комбинаттың кезек ажылчыннары директор-биле бир-ле чүве сүмелешкен органнар. Николай Ырбыскаевич кирип кээрге, олар дегийт-ле өрээлди хостапканнар.

— Фарид Мусаевич, мээң машинада колбасаның ээзи кым ирги? Мен чоруур деп бардым...

— Оо, Николай Ырбыскаевич, силерге сагындырбайн барган дээш, буруудатпайн көрүңөр. Ол дээрге силерниң барааныңардыр ийин. Нарыы-шээр чокка хүлээп ап көрүңөр. Өртек-үнезин Николай Степанович-биле дугуржуп каан чүве. Обком таварыштыр санажып кааптар бис. Черле ынчаш, мооң мурнунда-даа мындыг янзылыг хандырылганы кылып турган улус бис.

Эът комбинадынче сургакчылаашкын дугайында даргазынга илеткээш, Николай Ырбыскаевич шала дидим эвес үн-биле чугаазын уламчылаан.

— Машинада бараанны... ол колбасаны канчаарыл?

— Билир мен, билир мен Николай, — деп, Николай Степановичиниң чугаазы ам даргазыг аянын чидирипкен, чоок кижизинге чагыг кылганынга дөмейлежи берген. — Ол дугайында сагыш човава. Чолаачы боду билир ыйнаан. А сен дээрге, Николай, бистиң системаның хан-дамыр дег адырылбас кезээ-дир сен. Сээң катың-биле бистер ийи чүнү үүлгетпейн турдувус дээр. Ынчангаш моон-даа соңгаар бистер бот-боттарывысты деткижер ужурлуг бис.

Дарганың килеңи Николай Ырбыскаевичини бо-ла оюп эрте бээриниң чажыды ооң кадында деп чүве ам чигези-биле билдинип келгени бо. Шынап-ла, Николайның каты чамдыкта эзирий бергенде, Николай Степановичи-биле кады партия школазынга өөренип тургаш, чаңгыс компанияга аныяк орус херээженнер-биле таныжып, хөглөп турганын күдээзиниң мурнунга каксы мактаны бергилээр кижии. Ынчалза-даа бо кол чылдагаан эвес болдур ийин. Канчаарга-даа бодундан улуг эргелиг даргазының күдээзин Николай Степанович канчап кайы хамаанчок чаңчай бээр деп. Бо удаада ооң бодун камгалаар арга-шинээ кевин-херекчок аажылаашкын кылырындан чайладып турганы ол.

Чолаачы эът комбинадының кежиин үш дең эвес кезектерге үлээш, эң улуун Николай Степановичиге аңгылап салгаш, ортумаан Николай Ырбыскаевичиге бажыңының чанынга дүжүп чыдырда, тутсуп бергеш, эң бичиизин бодунга арттырып алган.

— Кандыг-даа херекке субординация деп чүвени сагыыр апаар — деп, ол баштактанган.

Фарид Мусаевичиниң колбаса өртээниң дугайында чугаазын анаа-ла карак чагган чүүл деп билзе чогуур. Ийе харын, обком ажилдакчыларынга соңгаартан эккелген барааннарны, өртээн улгаттырбайн, садары тускай хандырылганың бир хевири турганы

шын. Ынчалза-даа обкомга улус ажыл-агыйының кандыг-бир адырын харыылап турган даргалар, ол адырга хамаарышкан бүдүрүлгелерниң барааннарын халас алыры калбаа-биле чаңчыл-чаан турган. Мындыг янзылыг ажыл-херектерни таарыштырарыңа Николай Ырбыскаевич төрүмелинден салым-чаяанныг кижжи болуп-тур. Үлетпүр килдизиниң инструктору обкомнуң барык бүгү ажылдакчыларыңа бүдүрүлгө черлериниң сөңнерин таарыштырып, ол аразында бодун кажан-даа хомудатпайн, алчып-бержир чорук талазы-биле комитет тургустунганда, ооң даргазыңа Николай Ырбыскаевичиниң кандидатуразы эң-не таарымчалыг дээрзи кадр айтырыын харыылап олурар обкомнуң ажылдакчыларыңа чигзиниг турбаан.

Николай Ырбыскаевич обкомнуң номенклатуразыңа киир бижиткен кадр болуп, кезек-кезек болгаш, бир удуртур ажылдан өскезинче шилчип каап, мойну чооннап, бөдүүн кижилер-биле чугаалажыры чылдан чылче сыңзып-ла орган. Амыдыралдың кол сорулгазы аңаа — чиик өртект-биле азы харын-даа халаска кежик четтирери. Үстүг холга кежик чыпшынары дээн ышкаш, Николай Ырбыскаевичиниң удуртуп тургулаан черлериниң эт-хөреңгизи, акша-төгери, тоолда хуулгазын дег, ооң өнчүзү болуп, азы ооң агар санында акша болуп шилчий бээр турган. Ол бүгү кежикти Николай Ырбыскаевич билдили-биле сайгарып, колдуунда-ла шимчевес хөреңгиге шилчидип, бодунуң ажы-төлүнүң, чоок төрөлдөрүнүң адының кырыңа таарыштырып, Чубайс дарганың оранчок мурнунда-ла хуужудулга политиказын чоруда берген тыва бо-ла болгай.

Ералыг үүлгедиг чон караандан ыравас дээр болгай, Николай Ырбыскаевичиниң алыскак-чискек, эрге-дужаал ажыглап, байык-саар чоруун тайылбырлаан чагаа-бижик обкомга удаа-дараа кээп эгелээн.

Николай Ырбыскаевичиниң ооргаланып чорааны каты шагдала «кызыл-дустай» берген. Ындыг-даа болза, обком бодунуң шаанга киир чажыртынар болгаш, Николай Ырбыскаевич үр-ле дегбейн келгеннер. Ол аразында ооң кадайындан хомудал чагаа келген. Ында бижээни болза, Николай Ырбыскаевич, ажы-төлүндө-даа ыятпайн, бир аныяк херээжен-биле холбажып, харын-даа ажыы-биле кады чурттап турарыңа хомудаан болган. Бо чагааның сайгарылгазын кылгаш, база ооң мурнунда үүлгедиглерин катый түңнээш, обком секретарының ыйыдыыш-

кыны-биле Николай Ырбыскаевични партия кежигүнүндөн үндүрүпкен.

Бир эвес мындыг байдал Николай Ырбыскаевичиниң амыдыралына каш-ла чыл бурунгаар таварышкан болза, ол аңаа езулуг улуг трагедия болур турган ийик. Коммунистиг партияның идегелин чидирери дээрге-ле, өлүм-биле дөмей-ле.

Ынчалза-даа күжүр Николай Ырбыскаевич салым-чолдуң төлгезин бо удаада база ойнап ап-тыр эвеспе. Чүл дээрге таптыг-ла бо үеде ниитилелге канчаар-даа аргажок өскерлишкиннер эгелеп, мөңгези-биле чалараан ышкаш, кырындан чүгле күш ужуп эртер турган коммунистиг партияның дөзү божаңайны берген. Ам партиядан үндүрткен кижилер улуг «маадырлар», «демократтар» апаргылаан.

Демократияның чалгыының эзининге, күжүр Николай Ырбыскаевич-даа чүү боор, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады апарып-тыр. Маңаа ооң акша-төгери-биле кады хөй чылдарда партия школазынга бажы каткан чоруу улуг рольду ойнааны аажок. Эң-не солун чүве, Николай Ырбыскаевичини партиядан үндүр хөөгөп турган даргалар ам ооң-биле парламенти-ге кады ажылдап, сессияларда кожа олурар байдалга таварышкан. Николай Ырбыскаевич ам бодун эрге-чагырганың бедик чадазынга чедирип каан, төрелзинип калган партиязының эң-не чанышсыныш чок шүгүмчүлекчизи апарган, чоокта чаа-ла чурум үрээш «шыкпыштадып» турганы даргаларының «бажын соктап», амырап-ла турган.

Николай Ырбыскаевич партиядан үндүрткеш, ажылдан база чайлаар ужурга таварышкан турган. Ол садыг-саарылгс-биле холбашкан фирма ажыдып алгаш, коммерция долгаарын шенеп көргөн. Капитализмның эге чадазы черлик чижилге Николай Ырбыскаевичиге угбазы чүүк болган. Ол ындыг-даа болур ужурлуг, хөөкүй Николай Ырбыскаевичиниң таптыг профессионал деңнелге чедир билир, доозуп алган эртеми бар эвес, хурал-суглаа эртирип, доктаал төлевилели суг белеткээрде, хинчектенир үрен-не болгай. Хейде-ле эвээш эвес акша-хөреңгини эге капитал кылдыр салганы фирма буураарының кырында келген. Мындыг таварылгада Николай Ырбыскаевич кандыг-бир даяныр чөлengiишти тыппас болза, Николай Ырбыскаевич эвес болур ийик. Ындыг чөлengiиш тывылган-даа. Бир эвес мооң мурнунда коммунистиг партияны чөлengiиш кылып, ооң авторитедин чүс

хуу ажыглап алган болза, бо удаада чаа, быжыг дөстүг партияны ол тыпкан. Ол чүл дээрге төрөл бөлүк партиязы-дыр ийин. Чаа үеде сылдызы бедип келген, кадр айтырыглары шиитпирлеп олурар бир улуг дарганың кадайы Николай Ырбыскаевичиниң чоок, ынак төрели болу берген.

Чогум төөгүзүн айтырып,сайгаржы бээр болза, тывалар шуптузу-даа төрелдежи бээр улус-ла болгай, бети дизе, куда-хувуй апаар. А Нюра биле Николай Ырбыскаевичиниң ада-иелери шаандан тура, чер аразы ырак-даа болза, аалдашкан-даа чоруур, каш удаа кудалажып-даа каапкан улустар чүве. А уруглары улуг дыка чоок-даа чорбаан. Харын-даа бир катап Нюра ынчан школага өөренип турган бе азы студент чылдарында бе,өөрлери-биле Николай Ырбыскаевич суга акызынып чеде бээрге, ооң кадайы Соня оларны бажыңындан үндүр сывыртапкан таварылга турган. Ол ындыг-ла ыйнаан, төрөл бөлүк партиязын тургузар деп турда, ындыг хензиг болуушкунну сактып-даа канчаар. Нюра дээрге ам кызыл чаактыг кызыжак эвес, а республика чергелиг бир организацияның удуртукчузу база-ла улуг дарга болдур ийин. А ооң кол, чажыт үүлези — ашааның акша-төгерик болгаш кадр айтырыгларының талазы-биле чөвүлекчизи. Арганзымаар мага-боттуг, аныяанда арын-шырайын чараш хевирже кирип турган кырлаң думчуу, сүүреш сегели, улгадып кээрге, улам кырлайып, улам сүүрерип, кодан шүүргедээн хартыга дег, бир-ле чүвени хөмө таварыыр дээн аянный апарган бо агай, чогу-на төрөл бөлүк партиязының кол өзээ болуп, кымның чээли алыры, кымның каяа ажылдаары дээш, өске-даа айтырыгларны шиитпирлээринге улуг рольду ойнап турган. Херээжен кижиниң логиказын чамдыкта сарыылдыг угаан-биле билип алыры берге. Чаңгыс чер чурттуг, чоок төрели ооң көөр хөөн чок дайзыны-даа болу бээр, а чүгле төрөл чыттыг чамдык кижилерниң улуг эрге-чагыргаже депшири, аткан оык дег аттыга-даа бээр-ле. Маңаа кижилерниң аажы-чаңы, хевир-дүрүзүндөн эгелээш, анаа-ла «дамчыыр-чугаа» азы кады арагалап хөөрежири, хоорайның чалчырааш кадайларының сымранышкыннарынга чедир улуг салдарны чедирип турганы чугаа чок. А капитализмниң актыктыг дыргактары ниитилелдин янзы-бүрү адырларынче ханызы-биле шымнып кирген тудум-на, Нюраның «партийжи» ажыл-чорудулгазы ажыы-биле ажык-кончаа сүрүүшкүнүнче шилчий берген. Мындыг байдал ооң ашааның ажыл-чорудулгазын

солун-сеткүүлдерге «алдаржыдарындан» аңгыда, эң-не хомудан-чыг чүүл, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдесинге ниитизи-биле багай салдарны чедирип, езулуг ажылдап шыдаар профессионалдарның оруун дуй шаап, Николай Ырбыскаевич ышкаш хос өдөр кижилерниң мандып чурттаарынга магадылалды берип турган.

Николай Ырбыскаевич херээжен кижилерниң «чымчак черин» кончуг эки билир болгаш, эвээш эвес белек-селектерниң ачызы-биле Нюра чээниниң бажын ээктирип алгаш, база-ла материал-техниктиг барааннар хандырылгазының талазы-биле ажылдап турар күрүне бүдүрүлгезин удурту берген. Аанакайын, үр үе эртпээнде-ле, ол күрүне бүдүрүлгези база-ла буураарының кырында келген. Кандыг-даа рыноктуң тевиинге алыспас ужурлуг бүдүрүлгелер турар. Чижээлээрге, арага бүдүрүлгези, хөмүр-даш тывыжы, кывар-чаар материалдар сөөртүп сайгарары дээш ышкаш аан. Николай Ырбыскаевичиниң бүдүрүлгези чогу-на мындыг янзылыг ажыл-агыйларга хамааржыр. Дыка-ла кызып тургаш, ону буурадып болур ийин. А буураарының чылдагааны, бир болза, эң-не чедимче чок удуртулгада, азы чок болза акша-хөреңгини калчаалы-биле шын эвес чарыгдаары. Бо таварылгада ол чылдагааннар ийилээ демнежип, бирээде, командалал экономиказының кеди чогу-биле; ийиде, рынок үезинде бүдүрүлгелер удуртукчуларынга берип турар бот-башкарылга, хостуг чорук Николай Ырбыскаевичиниң алыскак-чискек чоруунга каалама орукту ажыдп, ажыл-агыйны буураарынче чыгапкан.

Улуг дарганың чеди өкпези чеделээ өгдөңейнип, катының бүдүрүлгезиниң бүгү талазы-биле хыналдазын чорударын, буруулуг кижилерни шыңгызы-биле кеземчеге онаарын негээн. Бүдүрүлгениң шалың фондузун чылдагаан чокка канчаар-даа аргажок бедидип алганын база күрүнениң тускай сорулгалыг чиигелделиг чээлилерин кайы-хамаанчок чарыгдаанын хыналда илереткен.

Ол аразында күжүр Николай Ырбыскаевич бүдүрүлгезин оралакчызынга хүлээди берипкеш, база-ла бир дүжүмет эргедужаалдың чымчак сандайынга хонупкан, Москвап чоруп турары бо.

(Уланчылыг)

Шүлүктөр

Александр ДАРЖАЙ

Алды куржаг

Хүннү бадыр балдыр сыкпайн күдүжеңнеп,
күжүн төткен кижиде даа дег, күскү шөлдер,
шылагзынып турупкан-даа чүве ышкаш,
шыпшың дүннүң куспаандыва шымны берди.

Хоор-сарыг тараа чоктаан соок сырын
хоорза баштап, димзенип каап, эстеп туру...

2007, октябрь 28.

* * *

«Чүү-ле болур чүве ирги?». Ындыг сезиг
чүрээвисти шүгбей ышкаш шиштеп туржук...
Корга-корга, улам дыңзыг куспактажып,
хоруг хүлүүн чеже тыртып, хосталдывыс...

Бирги болчаг коргуушкуну бачыт эвес —
биске улуг буян-кежик хайырлажык...

* * *

Сагыжымга келир өйнү ботка хемчээй,
чалыы шаамның түрүн тырта бээр-дир мен.
Херек кырында ындыг шинек менде чок ийин,
хейде анаа сергелеңнээн сеткилим-дийн...

Олче улай чап-чаа салгал чүгүртүп ор
Орук чайлап, чажыым чажып, йөрээп тур мен.
2008, июнь 21.

* * *

Чай дүшкенин шалыңындан билип,
чалыы үем хааглыг эжиин тырттым:
чалыы шааңда карактарың чажы
шалың болуп хуулганын көрдүм...

Булуттуг дээрже оът-көктө шалың
бузудум болуп бусталып үндү...
2008, июнь 14.

* * *

Сырый булут ойбунундан хүн-даа ышкаш,
шырайыңар кылаш кыннып көзүлдү ийин...
Ыржым өттүр хоюг чымчак үнүңер-даа
ырже хуулуп, уярадыр чаңгыланды...

Сеткил бүргээн караңгыны хензиг када,
сереңгиниң оду ышкаш, чырыттыңар...
2008, июнь 13.

* * *

Сывыртажып, сүржүп ойнаан ийи сылдыс
сырыландыр дээрни чирти чүгүржүпчүк!..
«Меңээ чет!» дээш, алаак уунче ыдып каан сен,
мен-даа соомдан маңнаан аттыг шошкупкан мен...

Оя халып, былдай дүжүп чордуң ийин...
Омак-хөглүг, ылчың-на дүн барган ийин!..
2008, июнь 29.

* * *

Бар-ла турган күжү-биле калчаа шуурган
бажыңымны буза шаапкан ышкаш болду.
Орунумдан сырбаш-сырбаш тура халааш,
оңгаар-дескээр көргүледим — ханам бүдүн...

Чүү-ле кижиг, паш-ла каргаан сүвүргензиг,
чүрээм дүвүн хайыра чок дүрбүүрү ол?..

2008, июль 3.

* * *

Уйнуум Субудайга

Он арт ажыр, он хем кежир — талыгырже
он сес харлаан эржигешти аъткардывыс.
Шуваганчы уйнуумайлап, сүдүн чажып,
шулуңайнып, тариназын номнап арты...

Талыгырдан канчаар ээрин төлгеледим:
таалыңы дыка дыгый келир чорду...

2008, июль 5.

* * *

Үрезин бооп, хөрзүндүвө шымнып кирер
үөм келир... Кажан кээрин билбес мен..
Тараа азы чашпан?.. Меде азы оотпак?..
Та дыт, хадың?.. Чүү боорум билбес мен...

Үрезиним хоранныг оът болуп үнмейн,
үзүк чокка тараа болуп чалгыыр болзун!..

2008, июль 6.

* * *

Кымга-даа чагыртпаан хостуг чүрээм
кыңчыктырбайн, чиик-адак чаалап алдың.
Дедир аажым, хөөткен хөм дег, чымчай берген,
дендии чөлшүл сээң чарлыың дыңнаар болдум...

Холум-будум хүлүвээн сен... Кул-ла чүрээм
хосталгаже ында-хаая чүткүүр чүзүл?..

2008, июль 7.

* * *

Өл шараны кижиг кылдыр хевирлеп,
өөрүп-хөглөп, ыглап-сыктап чору бис.

Ыры-шоордан ужукталган чуртталгавыс
ыяңгылыг аялгазы үстүр угжок...

Херии Делгем, Мөңге Үе кавайынга
кезээ шагда ааттынып чоруур-даа бис.

2008, июль 8.

* * *

Тоолчургу маадырның түрүн тырттып,
оргу шөлдүң ортузунда бора тейни
ол-ла бодун тура тырткаш эктимге каап,
тоо чокка базып чой баар ышкаш чордум.

Алдар-аттан сестип чорбас чүве болза,
адаа чүден кедергей аар чүве чораан...

2008, июль 9.

* * *

Бизең сүвүр хаяларга тептингилеп,
Бижикиг-Хаяга, козага дег, халып чордум...
Чашкы шаамда чайлыг үнер бедимдиве
чалданып каап, чагдап чадап, кайгап тур мен.

Кара баштыг оолак ам-даа хая-дашта
халып-шурап чору бе деп дилегзиндим...

2008, июль 10.

* * *

Көрүжүңер таан эргим, чылыг болду,
хөректе дош ол-ла дораан эстип кагды...
Ажык, чымчак көрүжүңер хоюу аажок,
арны-бажым суйбаан ышкаш, эргелетти...

Куспактаптар чыгыы келгеш, сезиндим ийин,
куруг агаар тудуп чыдып кагза канчаар.

2008, июль 12.

* * *

Дүңгүрлендир, куйга-башты адыңнадыр
дүвүрелге улдатпадым. Ынчалза-даа

каш дүн улай уйгу мени могоаттынгаш,
кажып чанар кадай ышкаш, каапкаш барды.

Чылдагаанын чаңгыс бо-ла билир-дийн деп,
сылдыстың сөс ышкынарын манап ор мен.

2008, июль 14.

* * *

Сарынналдың калчаа чалгыы ээргииштелдир
сагыжыңның дүүнче мени киир тыртты.
Ажаанзырал баразындан үнүп чадааш,
аарышкыдан чүрээм саргып, шапкыланды...

Чайгы дүннүң сылдыстары мени кээргээш,
шалың-чажын тудуп чадааш, саара каапты...

2008, июль 16.

* * *

Кижилерге өжээн харап чорбаан-даа бол,
химиренип, эпчок кынны бээр чордум...
Ыдык Деңгер амылыг-ла чүүл бүрүн
ылгал чокка төлзүнүп көөр чүве дижик...

Эвээш арткан назынымның чылдарын мен
эпке-чөпке бараалгадып чурттап каайн...

2008, июль 18.

* * *

Хол сунарга, адышка кээр олча-кежик
ховугайның ховузунче арлы берген...
Сыннар сиртин сиртиледир өткүт боостаам
сыгыт безин үндүрбестээн — дунуп калган...

Ону улус мени мурнай эскерип каан —
ол-ла кончуг харааданчыг чүве чорду...

2008, июль 23.

* * *

Экер эрлер чаңгызы-даа
Чаныңдыва чагдап чадаан...

Эзер алган эмдик аъттан
Чаңы дора — дошкун дишкен...

Эмиглериң хөрээмге дээп,
Чаажың кончуг чассып турдуң...

2008, август 12. Эмнелге.

* * *

Хостуг чаңнап, дашка-биле өңнүктежип,
хондур чидип чораанымны сактыр безин
хөңнүм чогул! Ынчалза-даа шак ол албыс
хөнү дытче үттеп кирген курт дег болду.

Кара баарым ханын соруп когжавышаан,
хамык күжүм төдөр чыгыы меннип туру.

2008, август 12. Эмнелге.

* * *

Эдир булут аразындан ээтпек ай-даа
Маажым таваар кадыыр чайып, шымнып үндү...
Эмнелгеден соңга өттүр эрги хөөрнүң
Маанайлары дээр-акка куураш диди...

Эмнелге.... Эрги хөөрлер... Ээтпек ай...
Эртенги даң атпазындан саргаан чүрек...

2008, август 13. Эмнелге.

* * *

Эрлик оран тамызынче дүжүп чыттым...
Эмчи холу мени оортан ушта тыртты...
Кудай-дээрим кадыым хынап, шылгаанзыг-даа,
Хүмуң-биле саарган дег, чайыкталды...

Чаъска өөрзэн хөөрем чаш дег, хөөлбектерни
Чайтыладыр сүзе-сүзе чанып ор мен.

2008, август 26.

* * *

Каржып эрткен чараш кыстың дозураңнаан
карактары хоюг чымчак шона каапты.

Күскү булут аразындан үнүп чадаан
хүннү солуй хүлүмзүрүү чайынналды...

Сактырымга, чараш кызым мени катап
чалыы кылдыр хуулдурупкан ышкаш кынды...

2008, август 29.

Куулар Черлиг-оол

Хам-дүвү

1

Шораан сыннар бажын ажыр
булут сүрген кара шуурган
чоокшулап чоруп орда,
буктуң алгы-кышкызы-ла.

Чоон, узун дыттар бажы
човуурун төп, чизирттирип,
эзим ишти караңгылаан,
эр кудум бутта келди.

Ээрен-манчак кымчыланган
хам-дүвү ыглап кудаан,
ээргийш ак салын шуудуп,
калчаа ыыдын төп-ле келди.

Октаргайже көөрүмге,
бүгү чүве көжүп-шимчээн.
О, дадай, көшке батса,
бурлуп каарым мыя мында.

Шуушкан булут аразындан,
төгерик Ай, чырып кел деп
чугааланып, өрү тейлеп,
төжекче мен сыңнып ор мен.

Соок шуурган ондап-ыстап,
дөштүг сынны ажа берди.
Солаңгылаан чингир дээрде
төгерик Ай чырып келди.

Хам-дүвү шала оожум
сыгырып каап, хөртүк ширбээн.
Караам уунда эжим одаа
чырып келди, а, өршээ!

Чаңгыс черге долганчыктап,
азып-тензэн күжүр бодум
чадырымче ам-на өөрүп,
атпаш-утпаш ыңай болдум.

Пашта мүннүң чаагай чыды
ырактан-на думчуумга хап,
базымнарым улам дидим,
ышкам хөрээм хозаш диди.

Олчалыг эш эьдин чигеш,
хаарыктап удуй берди.
Омаа-хоң мен дииң союп,
караңгы дүн чарып ор мен.

Хам-дүвү мени шоодуп,
оттуг чудуум чойтулады,
одап-дузап, оюн эреп,
харын уруп тура хонду.
10.11.2008.

Лидия ИРГИТ

* * *

Шүлүкчүнү
шүлүкчү эш билбейн барды.
Адааргалдың
кыжаныы бе азы чүл бо?!

Чырык угаан
херелдениин көрбейн тур мен.
Кара сагыш
агымы-ла хайнып чоруур.

* * *

О, Алтайым!
Оран ээзи Теңгерим!
Орук-чолум сенче углап,
оолдуг аң дег, арга, дагның
одуруунуң сирти-биле халыдым.

Кажан кезээ
кара баарым тудушкан,
хан төрөл алтай төрөл чонга чолугайн!
Кадыр Саян чаңгыс дөстөн бодараан
Хаан Алтай таңдым сеңээ мөгейдим!

Маады БОЛАТ

Аялгалар төрүттүнүп, куттулзунам

Муңгашталып, тулганымда, ыржым эрик,
булуң черге бодангылап оргулаар мен.
Бүткен-бүтпээн үүлө-херек ала-чайгаар
Бүгүдези сагыжымга кирип келир.

Турум эвес, кижини шенээн, элдеппейлиг
Дулгуяктын хуулгаан чаңын сурааш канчаар.
Кожга базып, хөөрөп-хөглөп, кезек када
кошкаш кынган дүлгээзиним хайы ыйнаан.

Өңнүк-тала, эрге-дужаал көрүп хүлээр
өөредилге черлеринче кирип чадаан,
Ажылы чок, алыс салым-чаяанныг-даа
аныяктар аарышкым болуп чору.

Чүрээм күжүр ындын хейниниң сеткилге чоок
шүлүк, ырын ханып дыңнааш, чазалы бээр.

Арат чонум сүзүк-соруун чүшкүрүптер
аялгалар төрүттүнүп, куттулзунам.

Бораш ОНДАР

Кижидир мен

Алдын хуннүң адаан орта
амылыг боол төрүттүнгөш,
ада-чуртум ээзи болуп,
амыдырап чурттап чоруур
ава төрөөн кижидир мен.

Өртемчейге тайбың дээштиң,
өргүн чонга кежик-чол дээш
өңгүр чечек бо-ла тарыыр,
ера-бачыт кылбайн чоруур
чоннуң оглу кижидир мен.

Чонум барда

Чонум — мээң
чоорганым-дыр.
Хөйүм — мээң
хөйлеңим-дир.
Чонум чокта,
чожуй бээр мен.

Хөйүм чокта,
хөг чок мен.
Чонум барда,
чоргаар-дыр мен.
Хөйүм барда,
хөглүг-дүр мен.

Алексей БЕГЗИН-ООЛ

* * *

Эрегениң дизии кылдыр куу баштар шуудуп орап
Эрлик хаанның элчилери, амыргын-на!
Хола хаайлыг, инек баштыг бүдүү билир шивишкинниң
Хопчу кара судурунда чүдүрүлген нүгүл-хинчээм
Агар сандан ыяжыңга саңым салып, тейлеп чоруур
Азаларда Ачытының буян-кежиин базып тур бе?!..

Бузут-хүрүм чергий-дузаан базым санай салып алгаш,
Буян-кежик бойлаткан деп буруудадыр элчилерим!
Шак бо сарыг өртемчейге бурган мени чаяап каарда,
Шаа барып сыртыым болур дөңгелчимни айтып берген.
Саарында чатка демдээн тарбыдап каан хөлгеңерден
Чаштыр, дезер черим чогуң билип ор мен.

Эрегениң дизии кылдыр куу баштар шуудуп ойнаар
Эрлик хаанның элчилери — суйбуңнарым!
Ортаа сарыг өртемчейде кежик-чолду чаяап орап
Ойда саадаан Очутузу сартыын сунуп, хайырлаарга,
Тотпас-ханмас Амырга-Моос шавылары аяам хунаап,
Довуунга киир хемдивиткен куу сөөгүн шывадаар-дыр.

Арамайлыг шак бо черде бурган чарлыын бужарадып,
Ажап хырын, дүктүг арын базым санай тергиидээнде,
Азарларда Ачытызы караан хаптап алган болза,
Албатызы менде чүү деп, харыы тудуп бергей мен аан...
Бузуттуг бо өртемчейге бурууң, чазыың көвей-дир дээш,
Бурган мени өршээвезе, Эрлик хааны өршээгей аан...

Эрегениң дизии кылдыр куу баштар чууп ойнаар
Эрлик хаанның элчилери, моорлаңар!

* * *

Шагда-шагда
шала бижээш октавыткан
кударанчыг шүлүүм хөөнү
куу чаъс бооп,
кударанчыг куу чаъс бооп,
сагыш-хөңнүм саймаарадып,
шак бо күзүн,
чаашкынныг орай күзүн,
сагыжымны эргип кээрге,
чанагажын чажыарга, шуглаарга-даа,
чаза теп кээр хөңнүм булуу
часты бээрге,
шагжаң хөрээм бусту бээрге,
чааскаанзырап, кударадым.
Эрте чазын,
элетпееэн көргүзүп каан эрте чазын,
электен-не оскунганым эжим-өөрүм
эргим, уян ыры-шоору,
эрикпээним, хунукпааным ыры-шоору
эжиим соктап, хөңнүм чиндип

эргип кээрге,
эр-ле бодум уярадым.

* * *

Ыржым дүне
хөлүндө-ле ыглаксаң кээр,
сеткилицге бир-ле чүве
четпес —
дудуу —
чааскаанзыргай болза,
чедип кел —
кады олураал...
Удааннарның
тоолзуг, чараш дүштерин
хоюспаал,
узун дүннүң чоорганын шугланыпкаш,
кады олураал.
Базым санай
хөй-ле кижин
таптап, кырлап эртерге,
манзалар дег,
шыгырашкан сеткиливис дыштанзын,
караңгы дүн шуглак-дөжек,
хараачавыс болгай аан —
кады олураал.
Ыржым дүннүң кавайында
овуузуннуг,
меге каткы дыңналбас,
ырыңны-даа, ыыңны-даа
ыржым дүннүң чоорганы
чажырыпкаш, көргүспес.
Сеткилицге
анчыг —
хос —
чааскаанзыргай болза,
чедип кел —
кады олураал.

13.01.2007 ч.

Мария КҮЖҮГЕТ

* * *

Көгү-шыгы кайы чапта
Хөлбеңейнип келгени ол?
Көк-ле деңгер, эскербээн мен.

Кара чажым кажан-чежен
Кажарара бергени ол?
Карак соглур, дүжевээн мен.
Үе маңы дүрген-не-дир.

* * *

Хөглүг, меге аян ырын
Хөрээмейге сыгавас мен.
Хөңнүм хилей ырлавас мен.

Ырмасынчыг, кээргенчиг,
Ыяңгылыг, муңгак-даа бол,
Ыглап оргаш, ырлап каар мен.

Кандыг-даа бол, бодум ырым.

* * *

Хоорайны туман шыпкан.
Кожа чоруур кижиге туржук,
Холум, будум көзүлбейн-дир.

Өртемчейниң аржыыл-шывыы
Өле туман мөңгө эвес,
Өкпе-чүрээм шуглай албас.

Өйү кээрге, арлы бээр оң.
2008, январь.

Сеткилим орбазында

1.

Човулаң мени чуларлап алгаш,
Сонуургап, хыы ханып, базынган —
Човууртавайн шыдажыпкан мен.

Ыым кээрге, ыт чок, ызырныпкаш,
Ырлай аарак дембээрээним соонда,
Ыяңгылыг бир аялга дүжээн мен. —

Сеткилим орбазынга сөс дүштү бе?

2.

Сеткилим орбазынга сөс дүшкеш,
Чечек бооп частып, айдызаарга,
Четкеш, чулуп ап чадап-ла чордум.

Айыраң чечектиг алаакты үер суу
Алыр дей бээрге, харам базырнып,
Арай деп дыңналыр аялга дүжээн мен —

Сеткилим орбазынга домак дүштү бе?

3.

Сеткилим орбазынга домак дүшкеш,
Чежик чүрээмни чүглөп, күткүүрге,
Чечен хөөн үндүрүп чадап-ла чордум.

Човулаң чоттунуп, чечектер чазылган...
Чолумнуң чүгенин холумга тудупкаш,
Сорунзалыг, чараш аялга дыңнаан мен. —

Сеткилим орбазында шүлүк дүштү бе?!
2008, февраль.

Нина СЕРЕНОТ

*«Авыралдыг ава, кайгамчыктыг кадын» база
«Тываның ирбижи» деп аттарның эдилекчизи Марианна
Сүрүнчাপка*

Альпинисчи эжим

Килиманджаро шыпшыын тепкен эвээш санныг
кижилерниң аразында тыва кыстың
соруккурун, чүрекирин кыдыында мен
чоргаарланып адааргадым, магададым.

Чедиишкинниң санаар болза, эндерлип баар,
черле ховар, онзагай сен, Марианна.
Көөргеттинип, мактаттынып, улуургавас,
хөңнүң биче, сеткилиң каас, магалыг сен.

Делегейниң дээвири деп үнелеткен
дендии бедик Памир даанче база үндүң.
Африкадан ужуктааның дескиндириг
ам-даа ырак бедиктерже ужуксун-на.

Сентябрь, 2008.

Сорунза

Тываның күрүне университетиниң филология факультетинде эрткен өөредилге чылында чечен чогаал бөлгүмү ажылдап эгелээн. Ында 1-5 курстарның студентилери хаара туттунган. Кичээлдер үезинде уруглар чогаалдар сайгарып, чогаал теориязын өөренип, чаа үнген номнар-биле таныжылгаларны чорудуп турар. «Улуг-Хемниң» бо үндүрүлгезинге оларның шүлүктөрүн парлап силерге бараалгаттывыс.

Шончалай ОНДАР, 5 курс

Үш чөңгээ

Частыр өйү чедип кээрге,
Чайынналган хүннү көрбээн
Шала каткаш туруп алган,
Чашпан ышкаш, чечек сен бе?

Чалгынналгаш, уязындан
Чаңгыс ужуп шеневээн-даа

Чүглериңиң чүмү четпээн,
Дүргек ышкаш куш сен бе?

Чалыы чараш назыныңда
Чаарттынып, эртем четпээн,
Тура-сорууң чидирипкен,
Туружуң чок оол сен бе?

Алека МОНГУШ, 5 курс.

* * *

Базым санай сактыышкын,
Баарым адаа саргыышкын.
Чүрээм — дыңзыг согуушкун,
Чүгле сеңээ сеткиишкын.

Ыры-шүлүүм кыптыышкын,
Ынакшылым — бүдүүшкүн.
Кара чаңгыс хуулуушкун —
Караң менче эглиишкын.

Бай-Тал суурум

Айлаң-куштуң өткүт үнү
Аян тудуп чаңгыланган,
Арыг, кылаң Хемчик хемде
Кадыргылар чемнеп ойнаан
Кайгамчыктыг Бай-Тал суурум.

Арга-эзим, өзеннери
Айлыг-бестиг, тоорук, каттыг
Те, чуңма, сыын, мыйгак,
Дешкилежип, самнап ойнаан
Денди чараш Бай-Тал суурум.

Кадыр-каскак хаяларлыг
Кара-Чода, Хемчик-Бажы –
Ада-ие, өгбелерим
Алыс угу, чурту болган
Авыралдыг Бай-Тал суурум.

Айнура НАРА-МАНДЫШ, 2 курс

* * *

Удуп чадап, хөңнүм хөлзеп, саймаараксап,
Улуг тынып, эрээленип чыдырымда,
Ыракта бол, эргим ынак омур-дүрзүң
Ынакшылым эми болуп хуулуп кээр –
Чүглө ынчан кады бис деп бүзүрээштиң
Чүрээм таалап, уйгу-дышка чайгадыр мен...

Буян-Билэг ООРЖАК, 2 курс

* * *

Хүнден хүнче бодап кээрим
Хүннээректээн шырай-арның
Күзелимни соксаал чокка
Күткүп келир сорунза-дыр.

Дүнден дүнче көрүксээним
Дүлгээзинниг карактарың
Кажан шагда өшпес, читпес
Кайгамчыктыг чырыткы-дыр.

Шактан шакче сагынганым
Чараш, уян өткүт үнүң

Сагыжымны сергедип кээр
Сагызын дег коңгулуур-дур.

Сай-Суу КУУЛАР, 4 курс

Оолдар-ла оолдар дээр...

Эрзин-Тестиң оолдары
Эвилең деп чүзү болду?
Эргим, чараш сөстөр-биле
Элзедир деп чүзү болду?

Аар ийниң оолдары
Ажылгыр деп чүзү болду?
Аагайлаан сөстөр-биле
Аргалаар деп чүзү болду?

Чөөн чүктүң оолдары
Чөпшүл дижир чүзү болду?
Чылыг-чымчак сөстөр-биле
Чылыдар деп чүзү болду?

Оолдар-ла, оолдар дээр
Оргу чоннуң чиктиин але
Даңгына дег тыва кысты
Таанда чоп эскербезил?

Айдың САРЫГ-ООЛ, 4 курс

* * *

Амыдырал агымынга
Аагайладып чораан киж
Араганың хайы-биле
Алдар-адын ышкыныпты...

Кежээки хүн даглар бажын
Хээлеп чоруй ажары дег,
Салым-чолдуң кежик-хуузу
Чайлап чоруй баары ол бе?..

* * *

Чассыг оглум өөрүп-хөглөп каттырарга,
Чайгы дээрде чөлээш үнген ышкаш апаар.
Кылыктанып, ыглап-сыктап аакталырга,
Кышкы хүндүс чаңнык-диңмит дүшкени дег...

Сергек-омак сени көргөш ада-иен
Сеткиливис ханызындан өөрүүр бис.
Аяс хүннер мурнуңда хөй, чассыг оглум
Авыралдыг даянгыыш бооп өзүп манды!

С.Сарыг-оолдуң салгалы

Тываның Улустуң чогаалчызы Степан Сарыг-оолдуң 100 харлаан оюнга тураскааткан «Сарыг-оолдуң салгалы» деп мөөрейге аңгы-аңгы аныяк авторлар күжүн шенешкен. Аңаа шаңналдыг черже кирген-кирбээнинден хамаарылга чокка оларның чогаалдарын бараалгаттывыс.

Эрик ДОНГАК

* * *

Кенен чаңнап, чаңгыс сени буруудадып,
Хей-ле черге бодувусту кергеткен бис.
Өөрүнден чыдып калган дуруяа дег,
Өң чок күзүн кара чааскаан тояп чор мен.

Чалгыгларын аары кончуг көдүрүп кээп,
Чалгаараксаан Улуг-Хем-не мени билген...
Барыын чүкче ашкан хүнден чарлып чадап,
Баарым ажып, дүүнгү хүн дээш ыглап ор мен.

* * *

Эрик кыры. Эрте күзүн. Черлик салгын
Эне-Сайның чалгыгларын чайтылаткан.
Эжим чокта, дүмбей, хөлззэн кода-хоорай
Ээн калган сагындырар. Куруг хоозун...

Мында сени чок деп билир хиремде-ле,
Мындаа душкан черивисти эргип чор мен.
Улуг Саян сыннарының уундува
Улуг тынып, бараан харап орар-дыр мен.

Барыын биле Чөөн чүкте ийи бистер
Барза-барза, дужарывыс чөгенчиг боор...

* * *

Маңган ак-ак булуттарга бүргедипкен
Майның дээри Москваны халыптапкан.
Аай-дедир шуушкан чон мени идип,
Ажыл-агый, чорук-шоор деп эшкедеп тур.

А мен чааскаан бодаар-сактыр чүве-даа чок,
Асфальтыны алаак кылдыр бодавыткан,
Кызыл-даван аян-тээлеп, тояап чор мен,
Кыдыым-биле эрткен улус элдепсинген...

Дүвүренчиг кода-хоорай хайнып турда,
Дүвүреңниг чуртумда дег, шөлээн чор мен.
Ханныг чүрээм, бүргээн дээр дег, доюлза-даа,
Хары черге көргүскенниң ажыы чүү деп...

* * *

Соңгам бузук көзенээниң тиглеринче
Соңгу чүктүң соок хады өттүр шаап тур.
Когурумнуг орай күзүн чай шаг сактып,
Хойтпак оглун пактаптарга, хора чүү деп...

Күжүр эжим! Мээң дириг БУРГАНЫМ сен!
Күзүн хадаан бүрү ышкаш мени доктаат!
Шагжаң хөрээм аарыырын намдадып аайн,
Шак бо өйде сенден өске кым бар деп аан...

Шынавыла, сенден өске кым бар деп аан???

Сайлык МОНГУШ

* * *

Сериин тыныштыг хеми чок,
Сеткилди өөртүптер чечек чок,
Салгын-хатта ыжык чок,
Чаъстан чаглак-даа тывылбас,
Айгадаң хову дег хөңнүмде
Азып-ла, доңуп-ла чору мен.

* * *

Когурумнуг шуурганның соксавазын,
Хову черден чаглак-шуглак тывылбазын.
Хоорзунда секте хонган кускуннар дег,
Хопчуларның хөңнүм чиндип, хөндеп кээрин.

Карак дешпе караңгы соок дүмбей дүн дег
Каржы-дошкун, кээргел чок сеткилдерден
Чывар үрген, шоотканзыг көрүштерден
Шыырныккан уян чүрээм дидирээрин.

* * *

Хөлүгүр-ле кара
Хөлегем-не менден
Көрүжүн ыратпайн,
Көрүп-ле олурар.

Саймаараан хөңнүмнү
Часкарып шыдавас
Хөлеге эшсинген
Хөөкүй бодумну...

Айдар КУУЛАР

Айтырыг-ла айтырыг

Бажың-балгат, хөреңгиңер,
Байыңар чөп көзүлбезил?
Машинаңар чүге чок деп
Балдырлай бээр айтырыг бар.

Бажын ажыр байыыр дээш-ле,
Байгы күштү үндүрер бе?
Когун үзе чурттаза дээш,
Хокшул-ла чыып, ириир бис бе?

Байыыргап-даа байып болгай,
Балдыр дыңзыг чоруп болгай.
Бажың-балгат, машиналыг,
Баштыг-ла бооп чурттаар бис бе?

Баяатаннар, ядыылар-даа
Маңнайлыг-ла чурттаза дээр.
Чогум черле чуртталганың
Чогумчалыы чүде чүвел?

Ховуга дүн

Чеди айның эгезиниң кончуг изии. Бир ай ажыг бо черлерге дамды-даа шык дүшпээн. Ооң хайындан хола хараганнар безин кууарып, оларның хөлегезинде оът-сиген кадып, шылырткайнып чытканнар. Кызыл-сарыг бүүрелчиннер карак четпес чаттыла берген мурнуу-барыын чүкте дүдүскектиг Көгей сыннары кууарып көстүп чыдар. Сыг дээр сырын безин чок чиргилчиннээн ховуга шартылааның үнү күстүң эрте келирин сөглөп турган.

Кезек оваа даштар кырында ховунуң ак баштыг кара эзири ол-бо талаже көрүп, аксын ажып оруп-оруп, кижжи караа көрүп четпес черде куураш дээн шимчээшкинни эскерип каан. Элезинге куураш дээн амытан алактаагы, күске-күжүген, селеске-даа болза, ховунуң араатан кужунга чемиш болур. Эрес-кашпагай куш хайгааралын уламчылавышаан орарга, харагандан бичии-ле бедик, болаага ховар көстүр чадаг кижжи барааны көстүп келген. Болап чүктүг тевени, шарыны, чок-ла болза аът мунган улусту кара эзир көрүп пат болган. Бо удаада чүктенишкен ийи бичии уруг төнмөс сарыг ховунуң ортузунда чоруп турганнар. Суксаанындан, элөп-шылаанындан эриннери кестип, кастыктардан сыстып төгүлгөн дери карактарыныче ажыңнадыр кирип турган. Он үш харлыг элээди оол, беш харлыг кыс дунмазын чүктеп алгаш, бичии кылаштааш, дыштанып каап чораан.

Чаштарның адазын «контр» деп нүгүлдээш, тудуп хоругдаанындан бээр ийи чыл ажып турган. Бакка бактың улашканы дег, удаваанда авазы, чаа үжен хар ажып турар аныяк херээжен, божуп чыткаш, чок болган чүве-дир.

Ада-иезиниң кожазы ажы-төлден чегей, арбын мал-маганныг өг-бүлө ийи уругну азырап, бут кырынга өстүрүп каар бис деп ээрежирге, уругларның даай-авазы, алыксап туруп-туруп, арай деп-ле чанган дээр. Даштындан көөрге, аныяк-чараш, кеткен хеви торгу-маңнык-даа болза, азыраан иезиниң ажы-чаңының дошкун болгаш харамынга ижигип чадааш, ийи уруг дезипкеннер.

Даай-авазының өөн дилеп, ийи хүнзедир, бир хондур чорааш, чаш уруглар кандыг түрегделди көрбеди дээр. Аштан кагып-суксааны чүдөн артык берге болган. Жежээ дүжүп чорда, кургаг изигни солуп, салгын хадып келген, чоорту улам күштелип,

шуурган-хатче шилчээн. Шак ол узун төнмөс, коргунчуг дүннү ийи акышкы бүгү чуртталгазында бодап-сактып артканнар. Тейлер артындан коккаарактың шагжок, чииртим улууру куйга-башты, оорганы куду соолаңнадыр дыңналып тура хонган. Чаш дунмазын аргалап, чылыглап, адар даңны атсып алгаш, улаштыр шимчепкеннер.

Биче дүш чедип чорда, хоюткулуг тейжигеш кырынче үнүп, харанган: көңгүс адышта дег черде өшкү-хой оъттап чораан, ооң кадарчызы уругларны дораан көрүп каан. Ырак эвесте ак-көк ыжын дээрже шөйүп, ийи кожа өглөр эргим-энерелдии-биле уткуп турган. Элээди оол өөрээнинден ыглапкан.

Оон бээр ам чартык чүс чылдың нүүрү болган. Демги узун, ужу-кыдыы көзүлбөс сарыг ховуда алдын-сарыг тараа далай дег чалгып чыдар. Ол тарааже чоргаарал долган карактары-биле мөңгүн хыраа кара чажын каастап алган ие кижиге көрүп турган. Чүктенчип чорааш, дезип келген чаңгыс акызы шагда-ла чок болгай. Соңгаар шериг албаны эрттиргеш, омак-хөглүг чанып оргаш, орук ара улуг хоорайга кончуг үер болган черге таварышкан. Аңаа эки тура-биле чаш уруглар камгалажып тургаш, эрес-маадырлыы-биле барган дээр.

Ада-иезиниң соон салгап, оран-чуртун ээлеп, хөй ажы-төлдүг, аас-кежиктиг амыдыралы акызының ачы-буяны-дыр деп кырган-ава чалбарып, тейлеп чоруур.

Шоодай адаанда кижиге

Узун чинге хемчигештин эриин дургаар ийи эжишки эдержи, ойнап өзүп келген. Оларның назы-хары дең, сонуургаар чүүлдери, ойнаар оюннары чаңгыс турган. Ынчалза-даа оларның ада-иези, аажы-чаңы, ук-төөгүзү көңгүс ийи аңгы болган. Бирээзи Амыр-оол чер-чуртунуң бай кижизиниң хөй кыс уруглар аразында чаңгыс эргелиг оглу чүве-дир. Чаг иштинде бүүрек, чанчык иштинде таакпы дег өзүп-доругуп келген, чоргаар, тоор чүвези чок төл-ле болгай.

Ам өскези, билдингир, ядыы араттың оглу. Чок чүвезин күш ажыл-биле чедип аар, бар чүвезин үнелеп-камгалаар деп чүвөгө пат өөрөнгөн оолду Оттукай дээр турган. Оттукайның ада-иези боттарының чегей чуртталгазынга кажан-даа хомудап,

өске чуртталганы күзевээннер. Улуг оглу Оттукайны кижизиг, ажилгыр кылдыр дорукуруп, өстүрүп аарын күзеп чораан. Шынап-ла, оол угаан-сарыылы чиге, күдер мөге боттуг, ажилчын бооп өскөш, он алды хар ажа дүжүп келген.

Оттукайның адазы каш арт ажыр таныжы кижиден чорук-херек кылып, аалдар аразынга мунар хөлге айтырган чүве-дир. Оозу бээр-бээрде, кызырак айтып каан. Ол кызырак бо черге келгеш, бир чыл болганда, кулуннапкан. Кончуг чүгүрүк аът көөр-билир ашактар кулунну шинчилээш, мал-маган соондан анаа-ла бир элейтир хире эвес, кедизинде байыр-наадымга бажынга кээр, ховар кулун-дур деп кайгап-харап, мактап шаг болганнар.

Ол бени, кулунну Амыр-оол, ооң адазы база көрүп, өөр ала чылгызында ындыг ховар, чүгүрүк болур мал чок деп хараадап, улустуң чаңгыс борбак малынче ишти багай, караан соодур көргениниң түңнелинде, оорлаар бодал бажынга кирип келген. Амыр-оол дүне безин Оттукайның безиниң кулунун дүжөп, салгын-хат дег чүгүрүктүң дынын тудуксап, амыр-дыш чок болу берген.

Ай чок дүмбей дүне хостуг оъттап тура хонар иешкилерге, кеденгиирлеп, ийи кижичокшулап орган. Оттукайның, чүге-ле ийик, уйгузу ол дүне база чок болган, эрик черде малдарынче таваар базып орган. Кара сагыштыг, ок-чемзектиг оорнуң ону кедеп чыдарын эрес-шоваа Оттукай билген эвес. Адааргал деп хугбай сеткил Амыр-оолду төнчүзүнге чедир өрттедир чигени ол-дур. Ээлгир хаак дег эжиниң чалыы назынын-даа, кады эдержип өскенин-даа бодаваан, кээргевээн...

Амыр-оол тодуг-догаа, амыр-тайбың амыдыралды хөй чылдарда чурттап эрткен.

Бир катап ада-иезиниң ээлеп чурттап чораан черин эргип чораш, кызыл-даван сүзүп өскени хемчигештин кезиинге чокшулап келген. Сылдыс караа көзүлбес дүмбей дүн дүжүп орган. Чоруп орган аядының хаайы хенертен кыргырт деп, кулаа сүвүреңейнип, бир-ле чүведен хоюп чоруур болган. Кымчыланып, тепсениптерге, шуут хере тепкеш туруп алган.

Амыр-оол топтап көөрге, узун шөйбек дартагар ак шоодай орукта доораланы берген чыткан. Бараан-сараан, ховар эртине чыдарын ол бодааш, халып четкеш, тырткан — шоодай холга

бош келген. Ооң адаандан хып дээн аныяк эр тура халып келген. Амыр-оолче Оттукай хей чылдар бурунгаар ышкаш, аныяк-чалыы хевээр, оду чайнап турар карактары-биле хүлүмзүрүй каапкаш, караңгыже чииги кончуг ажытталы берген.

Амыр-оол шөртект ишти-биле канчап аъттаныпканын, өөнгө канчап келгенин боду билбээн. Суг-дер дүшкен, сирилээн-кавылаан Амыр-оолдун: «Кежиг черде шоодай адаанда Оттукай, кончуг чүгүрүк аътты, кончуумну, кончуумну» — дээн ужу-бажы билдинмес чугаазын өөндө улузу билип чадашкан. Каш хонук улаарап-дембээреп, чаш кижиги болуп аараан Амыр-оолга шыырак эмчи-домчулар дузалап шыдаваан.

Он шаа хонгаш, Амыр ашак бурганнай берген.

Лидия КОСАРЕВА

Боль

Был черен день, а ночь была светла —
Как я такой незрячей быть могла?

Оглохли все от крика петуха, —
А я ко всем и вся была глуха...

Во мне все обострилось до того,
Казалось, выпью уксус — ничего!

Потом, казалось, нужен ветерок,
Чтоб он меня со свету выжить смог.

Теперь я безучастна ко всему,
Раз принимаю Радугу за тьму...

Сон

Вся Вселенная на ладони,
Как огромна моя ладонь, —
Мчатся рыжие звонкие кони
На Удачу, на самый огонь.

Все смешалось, ладони, руки,
Взор Вселенной, лошадок бег, —
За какие такие муки
Бог меня на Удачу обрек?

Все, что вылилось, все, что выльется
Восемь лет исстрадала, —
Степь под топотом ног ковылится,
Ждет и ждет своего коня!

И мельчает ладонь, а Вселенная
На глазах, разгоняясь, растет,
Степь раздольная и нетленная
Неизведанной песней зовет.

И запомню я: степь ковыльная,
А над нею Вселенной размах, —
А по Млечному кони сильные
Мчатся, мой разгоня страх!

И услышу тоску непонятную
И почувствую связь времен, —
Есть Вселенная необъятная
И есть я — ее сдержанный стон.

*Сарыг-оолдуң чогаалдарын аңгы-аңгы дылдарже очулдуар
талазы-биле мөөрейге киржикчилерниң аразындан Е. Седованың
кылган очулгазын база чырыттывыс.*

Степан САРЫГ-ООЛ

Лимби

В дни, когда на ветках
Лопаются почки,
И на свежих травах
воздух наш настоен,
В дни, когда проклюнулись
клейкие листочки,

Лимби, даже старый,
Похвалы достоин.
Он лежал заброшенный,
Он лежал безмолвный,
В пестром одеянии
Из коры смородины.
А пришла весна —
Запел, любовью полный,
Прославляя счастье
И цветенье родины.

Limbi

On days in branches buds burst,
And in new grasses our air was
On days when a sticky leaves come out.
Limbi even old worthy of the praise.
He was lying by neglected,
He was lying by mute,
In motley clothes made off
Bark of a currants.
And when spring has come-
Limbi started sing
By felling in love,
Glorifying a happiness
And prosperity of the Motherland.

Уругларга булуң

Виктор КУУЛАР

ТОКУУ биле АМЫРГА-МООС

Киржикчилери: тоолчу — оюн-тоглаачы;
Токуу;
Амырга-Моос.

Тоолчу: Шыяан ам. Эртегиниң эртезинде, бурунгунуң мурнунда бистиң Чер оран-делегейивиске Моостар оран-делегейинден Амырга-Моос деп күчүтөн ужуп чедип келгеш, арат-чонну дарлап, мал-маганны хыдып чип турган, кадыг-дошкун үе-шаг турган чүве-дир эвеспе, оо.

Тоол домактың маадыры болган Токуу-Маадыр бичии оолак чоруур шаанда аалының хоюн кадарар хүлээлгелиг турган-дыр. Авазы эртенниң-не Токууга хой кадарып үнерге, инчеенге хүнезиниң суп берип, чагыг сөзүн сөглөп, йөрээп үдеп каар турган.

Бир-ле хүн Токуу чаңчыккан аайы-биле хойларын одарладып үнүп келген-дир. Улаштыр кандыг ужуралга таварышканыл? Көрээлиңерем че. (Даг артындан хойлар үнүп келир. Соондан Токуу ырлап чоруур. Токуу чоорту Хараар-Тей кырынче ырлап үнүп кээр)

Токуу:

Үндүрерде хоюм чараш,
Үдеп сөглээр авам эки.

Кадарарда хоюм чараш,
Харап көөрдө тейим бедик.

(Улуг дааш-шимээн үнгөн соонда, Амырга-Моос үнүп келир.
Эзеп-херлип, хорадаан туруп турар)

Амырга-Моос: Мээң амыр-дыжымны үрөп, чүү амытан
мында ырлап тур? (Токууну көрүп кааш) Сен бе, бараскан?...

Токуу: (коргуп) Амыр-дыжыңарны үрөпкөн болзумза,
ажынмайн көрүңөр. Амыр-дыжыңарны үрөвөс дээш, ам ырлава
мен, а силер хойларым хоюспайн орууңар уламчылап көрүңөр.

Амырга-Моос: Ол дээш харыылаар сен, халас кежиим
болур сен, бир хой-биле мени тоттур чөмгөргөш, ооргамны
дырбавышаан, аян ырылардан ырла, мен хөлөстөп чыдайн.

Токуу: (боданып тура) Хойлар тоттур оъттап алгыже силер
хөлөстөп чыдыңар, а мен авамның ырызын ырлап берейн.

Амырга-Моос: Ава ырызы деп ыры дыңнаваан мен.
Бооп-тур харын.

Токуу: Арыг бажы шыргай-шыргай.

Акыларым көвей-көвей.

Арыг бажы шыргай-даа бол,

Акыларга кайын чедер.

*(Амырга-Моос удуй бээр. Токуу хойларын сүрүп алгаш,
чоруур деп бар чыдырда, Амырга-Моос оттуп келир)*

Амырга-Моос: Хой эккээрин ол бе?

Токуу: (тейже үнө халып келгеш) Хойлар ам-даа тоттур
оъттап албаан-дыр, ынчангаш ачамның ырызын ырлап берейн.

Амырга-Моос: Ача ырызы-деп ыры дыңнаваан мен. Дыңнап
көрзе кандыг деп?! Ырла че, дыңнап чыдайн.

Токуу: Бо-ла дыттың шоң, шоң

Чочагайын дем, дем,

Бора-хөкпеш оой, оой

Чыып чипкен ээй, ээй.

Бодал чоруур шоң-шоң

Бодалдарын дем-дем

Бодум, өөрүм оой-оой

Кайын билир ээй-ээй.

(Амырга-Моос удуй бээр. Токуу бодунга чугааланыр) Бо күчүтөнни канчаар ажып тиилээрил? Авам, ачам маңаа турган болза, эки сүмени бээрлер ийик. Эки боданып көрейн. Ийет, арзылаңны арга-биле дээр болгай *(дидимненип)*.

— Э-эй, күчүтөн, оттуңар, мени дыңнаңар. Адам адаан адым — Токуу дээр, а арат-чонум — Токуу-Маадыр деп шолалаан. Силерниң ат-сывыңарны кайызы дээрил?

Амырга-Моос: Хо-хо. Дагны чидир тепсептер, далайны кургадыр пактаптар Амырга-Моос деп күчүтөн мени дыңнавайн, каяа чораан бараскан сен? Сен, балдырбээжек Токуу, бөгүндөн эгелеп мени хүннүң-не бир хой-биле тоттур чемгерип, ооргам-ны дырбап берип, аян ыры ырлап бээр кулум болур сен.

Токуу: Арат-чонумнуң адап бергени маадыр адымны сып, адаан-мөөрей чокка дүжүп берип, кул болур нүүр менде чок ыңар. Мөөрейлежиилиңер.

Амырга-Моос: Хо-хо. Адаан-мөөрейге сени тиилээш, таптыг кулданын харын.

Токуу: Мен тиилезимзе, мээң негелдем күүседир силер.

Амырга-Моос: Ындыг-дыр, (бичии бодангаш), куюмда сыртыым эккэйн, мана. Ону көргөш, чилбиң хайынзын. Ха-ха. *(Күчүтөн даг артынче чоруткаш, ийи барба эккеп, черже октаптар)*. Ха-ха, тиилезиңзе, мону база алыр сен. Мында черниң казымал байлаа: алдын, мөңгүн, алмаз, топаз деп эртинелиг даштар бар. Че, тайылбырла, канчаар мөөрейлежир бис, бараскан?

Токуу: Даш-биле соккулажылыңар.

Амырга-Моос: Шу-де, мен эгелээр мен, ха-ха.

Токуу: Ийет, силер эгелеңер. Улуг борбак даштан эккелиңер. Мен бо тей баарыңа силерниң согууңар манап чыдайн.

Амырга-Моос: Өгенир улуг дажым бар, эккэйн, мана, ха-ха.

(Күчүтөн даг ажыла бээрге, Токуу чээргеннер чыггаш, бөле шарааш, чагызын ужулгаш, шуглап кааш, боду тей артынче чашты бээр. Күчүтөн даш ызырып алган келгеш, «Токууну» каш удаа соккулаар). Э-эй, балдырбээжек тур. Ха-ха. *(Хойларже көргөш)*. Хойларның семис шыыраан. Куюмга шыгжаптайн.

(Күчүтөн хойларны алгаш баар. Ол өйде Токуу эде кетти-нипкеш, үнүп келир. Күчүтөн амыраанындан ырлап кел чыдар).

Амырга-Моос: Эртине долу барбаларым,
Сыртыым болган барбаларым.

Токуу (хөөмейлеп): Далашпанар, далашпанар.

Даайым ырын ырлап берейн.

Соккулаарынга ам мээң ээлчээм. Дажыңарны бээр эккеп салгаш, менгилештир чыдыңар.

Амырга-Моос: Бодуң ап ал.

Токуу: Мээң дажым бар, бо *(холунда дажын көргүзөр)*.
Эгезинде силерге даайым ырын ырлап бээрим ол. Даайым ырын даш соктап, хөгжүм үндүрүп ырлаар чүве. Дажыңарны бээр эккеп салгаш, сыртыңарга хөлестеп чыдып алыңар.

(Күчүтен дашты салып кааш, чыдып алыр. Токуу дашты соктавышаан хөөмейлээр):

Сыын, мыйгак турлаа болган

Сыннар эдээ Тыва чуртум.

Сыннар эдээ Тыва чуртум

Сыгытчызы, оглу боор мен.

(Токуу дашты чууй идип бодырыптарга, күчүтөнниң бажыңга дээр).

Амырга-Моос: Уе, уе. Ат болдум. Өлдүм-читтим. Токуу, ам сокпайн көр. Амы-тыным оочулап көр. Ам бир согуг кылзыңза, бажым чуурлу бээр. Сен тиеледин, а мен аштырдым, миннип тур мен. Негелдең күүседийн.

Токуу: Хойларым эгит.

(Амырга-Моос элең-халаң чоруткаш, хойларны эккээр)

Амырга-Моос: Чараш, чаагай хойларың эгиттим, шупту онча-менди. Мени оран-делегейимче тын-менди чандырып көр.

Токуу: Ийет, оран-делегейинче кезээ мөңгеде чанып чорувут.

Амырга-Моос: Четтирдим, Токуу-Маадыр! Кезээ-мөңгеде байырлыг!

Токуу: Мен сени кезээ-мөңгеде моон доскуулдап турар мен.

(Амырга-моос Токууга мөгейип кааш, элең-халаң чоруй баар).

Токуу: Амырга-Моостар бээр келбес кылдыр маңаа хойтукдан доскуул кылдыр тургузуп каайн. А чер-делегейимниң казымал байлаа чыдар черинге чыдып, элбекшип чытсын.

(Токуу даштардан хожутку тургускаш, барбаларда эртинелерни чашканнапкаш, хойларын сүрүп алгаш, ырлап чаныптар):

Тооруктуг долгай таңдым
Долганзымза, тодар-ла мен.
Тос-ла чүзүн малымайны
Доруктурза, байыыр-ла мен.

Тоолчу: Токуу-Маадыр адын бадыткап, бистиң Чер делегейивистен Амырга-Моос күчүтөнн, бодунуң оранынче ырбап дестирген-дир эвеспе. Оон бээр-ле Амырга-Моос бистиң делегейивиске келбестээн-дир, оо. Чүге дизе Хараар-Тейлер кырында Токуунуң доскуулу — хожуткулар туруп турар. Токуу-Маадырга — алдар-мактал! Б а й ы р л ы г !

Екатерина ТАНОВА

СЕС ДАВАННЫГ АЪТ КӨРГЕН СЕН БЕ?

Бо салган айтырыгның элдептиин, сес даванныг аът каяа турар чүвөл, кайда-бир бойдус хүрээлелинде үрелген патогенниг зонадан-даа болза ынча даванныг мал кайын төрүттүнер боор, ийи баштыг, дөрт холдуг-даа амытаннар төрүттүнген деп бижигилээр-ле боор чүвө. Ол дээрге бойдуска чедирген кылымал халаптың уржуу-ла чүвө ыйнаан дижип, улус элдепсинер чадавас. А бойдуста сес даванныг мал турар чүвө бе ынчаш? Шупту-ла чүвени болур-чогууру-биле дең-дески кылдыр бойдус-ие чаяап каан-на болгай. Элдеп чүвө чүл дээрге, мен сес даванныг аът көргөн кижидир мен. Орта та бүзүрөңөр, та бүзүрөвөңөр, бодуңар-ла билиңер.

Ол мынчаар болган чүвө ийин. Ынчан мен 4-5 харлыг хире турган боор мен. Бистиң аалывыска Саяң-Базар деп тоолдаар кырган-ачай келген. Ону ачам боду кудулдур Хемчик кыдыында Суг-Бажаа деп черге чурттап турган Сугга-Турар (чогум ады Даякпан) сугнуң аалындан эккелгенин сактыр-дыр мен. Ачам ол ирейни эзеринге олурткаш, боду соонга ушкажып алгаш келген чүвө.

— Көрдүңөр бе, тоолдаар кырган-ачаңарны чалап экелдим, кежээ тоол дыңнаар силер, дыка тенектенмеңер — деп, ачам

чугаалаарга, бис амыраанывыстан шооңайндыр алгыржып-ла үнген бис ийин.

Олаа кавыда тоолчу дирткен Саяң-Базар кырган-ачайны аалдар бо-ла чалап алыр, ол бир аалга дараазында аалче чалагыже чедир каш-даа хондур тоолдаар турган.

Кырган-ачайның бир буду кыскажак, ынчангаш ол кылаштаарда шала чаяңнадыр кылаштаар. Ооң чоғум ады та кым, турум чурттап чоруур аалы та кайда кижии ийик. Чамдык улус Ишкиннерде-даа дээр, чамдыктары ынаар-ла дөвүн Шом-Шумда азы Шеледе-даа дээр. Ол улуг эвес мага-боттук, шилгедек, карактарының сергээ кончуг, чөккүр эвес эрин салдыг, оттук-бижээн астып алган, чолдак даңказын таакпы хавында суп алган чоруур. Даңза соруп, таакпылай бергенде ооң чаактары оңгайгылап, үттели бээр. Ооң оозун көргөш ,бис, бичии уруглар, аажок каттыржыр турган бис.

Тоол дыңнаксааш дүрген кежээ дүжерин четтикпейн манап турган бис. Кежээки чем сөөлүндө харын-даа кежээ дүшкен. Ооң херечизи дөө-ле ыракта Хөр-Тайга кырында баштайгы сылдыстар кылаңайнчы бергилээн. Бис акым-биле удуур сыртык-дөжээвисти белеткеп алгаш, тоол эгелээрин манап олурупкан бис. Авам Саяң кырганга келген аалчыларга дөжөп бээр, кыдыын кызыл хилиң-биле хаажылаан дөрт булуңуг кылын олбуун чадып бергеш, ооң баарынга изиг шайлыг хөнээн аяк-биле кады салып кагды. Ачамның даг-дүгү-биле дой довурак холааш кылып алган малгаш суугузунуң кырындан изиг шайлыг хөнөк черле ыравас. Кожа өглерден тоол дыңнаар дээн улус дүне-даа чыгып кээр, олар боттары-ла суугуну көзөп каап, шай кудуп ижиپ олургулаар.

Саяң-Базар тоолун-даа эгелээн. Баштай бичии уругларга «Казанай ашак» деп тоолду ыдып эгелээн. Саяң ирей карактарын имирээртип алгаш шала ырлай аарак эгелээр: «Шыяан ам, эртенгиниң эртезинде, бурунгунуң мурнунда Сүт-Хөл шалбаа турар, Сүмбер-Уула тей турар шагда казанак тергелиг Казанай ашак чурттап чораан чүвең иргин аарай...»

Хайлыг-ла чүве, та чүге ындыг уйгужу болган кижии ийик мен, удуп-оттуп олура тоолдуң утказын орта билбейн барган мен. Чүгле шал-бул сактып алганым-на ол Казанай ашак казанак

тергелиг, оозун боду сөөртүп алгаш, арыгдан ыяштаар. Бистиң бызаавыстың кышкы кажаазын казанаң дээр чүве болгай. Сактырымга Казанай ашактың тергезиниң кырында бистиң бызаавыс казанаа бөрбеңейнип чоруур ышкаш сагындырар чүве. Аъды чок болгаш, тергезин боду сөөртүр, кончуг мөге-шыырак, аң-меңниң, адыг-хайыраканның дылын билир, олар-биле чугаалажып, маргыжып-даа турар дээр чүве. Ол бир катап та кым-биле маргышкан та кым-биле мөөрейлешкен чүве ийик, уйгужу кижиги оозун орта билбейн барган болдум. Уйгу аразында бир дыңнаарымга: «Кагыычаңна, кагыычаңна Казанай акым деп адыг сывыранып чаннып олурда-ла, Казанай ашак ай балдызы-биле адыгның бажын чара шаап ап-тыр эвеспе» — деп, кырган тоолдап олур. Мен ол бажын чара шаптырып алган адыгны кээргээр дээш тоолдуң канчаар доозулганын безин билбейн барып-тыр мен. Оон бир-ле уйгу аразында дыңнаарымга, Саяң-Базар өске тоол тоолдап олар болган. Бир дыңнаарымга, тоолчу сес даванныг челер шилги аът дугайын тоолдап олур. Аътка черле бичиимден тура ынак болгаш, оларже кичээнгеим бо-ла угландырыпкан турар кижиги мен. Бичиимде мээң хуу өнчүм болур Бора-Богба, Сылдыс-Шокар деп аъттарым-даа турган. Бора-Богбаны фронтуже аппаратан, а Сылдыс-Шокар та канчап барды ыйнаан, билбес-тир мен. Колхозка салыпкан-на дээр чүве. А тоолда ол сес даванныг аът дек-ле сагыжымдан ыраваан. Ол аът дугайын бодаар дээш, ол тоолдуң төнчүзүн-даа, ооң утказын-даа билбейн калган мен. Саяң-Базар кырган-ачайга катап тоолдадып алыр деп бодап олурумда, ону аалывыстың адаа чарыында чурттап турар Барзан, Улар-оол алышкыларның улуг аалынче чалай берген. Арта-ла ону алыр дээш, тергелиг аъдын чорудупкан болганнар. Бистиң хараадаанывысты көргөш, кырган тоолчу: «Дараазында келгөш, тоолдап бээр мен, уругларым» — дивишаан Барааңнарның чымчак тергезиниң кырынче үнүп бар чыдар чүве. А дараазында тоолдаашкын болдунмаан. Саяң-Базар кырган-ачайны ол хевээр көрбөөн бис. Хомуданчыг болган чүве.

Бир катап кырган-ачамдан айтырган мен:

— Саяң-Базар кырган-ачайның тоолунда ол сес даванныг Челер-Шилги деп аът канчап сес даванныг болган чоор, амындыг аъттар бар чүве бе, кырган-ачай?

— Чадавас. Кончуг челер, маңнаар аъттарны улус сес даванныг болур дижир чүве ийин, уруум — деп кырган-ачам чугаалап орган чүве. Оон эгелеп, улустуң чарышка салыр чүгүрүк аъттарының дуюгларын санаар апарган мен. Сес даванныг аът кайда боорлаан.

Бистиң черге аът чарыжын бо-ла эрттире бээр чүве. Барык аал бүрүзү чарышка салыр аъттарлыг. Аът чарыжын улус мөңгө хүрежи-биле деңге сонуургап көөр. Эрткен аъттың ээзинге база мунукчузунга шаңнал тыпсыр. Чазын буга дагыыр байырлалда аът чарыжын бир эрттирер. Ынчан аъттарны Ак-Аксындан Суг-Аксынга чедир чарыштырар. Күскээр чайын сес ай чыскаалы деп байырлалда аът чарыштырар. Ынчан куду Инек-Даш чоогундан Калбак-Хараганга чедир чарыштырар. Чес-Булуң артында хавак кырын өрү чарышкан аъттарны көөрге, бир-ле казыргы шуурган хадып эрткен дег болур чүве-ле болгай.

Чес-Булуңнуң хавак кырын дургаар Хемчиктин олаа кавызының шыырак дээн байлары — хөй мал-маганныг аалдар Ынаажык, Чөдүр, Шываң, Наскыт, Барзаң, Улар-оол сугларның ак-ак өглери бир-ле мөөгүлөр дег апаргылаан тургулаар, өдекте мал-маган бир-ле ак ааржы дег чүве-ле болгай. Сес ай чыскаалы деп байырлал чылдың-на Калбак-Хароганның хөлбең шыктыг улуг шөлүнге эртип турар чүве. Ынчан база Калбак-Хараганга барып байырлаары-биле алдыы аалдарның чону кончуг аъттарын мунгаш, торгу, чычыы тоннарын кеткилээш, Калбак-Хараган кайы сен дээш, хөлбеңнедип чоктапкан. Аалдарда чүгле кырганнар болгаш бичии уруглар арткылаан.

Чарыштырар аъттарны Чес-Булуң артыы чарыында Бел оруун куду үзүүргетпишаан, чаржып үнер черинче бадыра берген. Олар оон үр-даа болбайн, кизиредип-ле үнерлер. Орук дургаар улуг, биче улус кара шаар тургулапкан. Аъттар эртер орукта хайгааракчылар улустуң чурумун тудуп, алгырышпас, хол-бут чайбас, аът хойгаш, өскээр ыдып чоруй баар деп чагып-сургап, ылаңгыя бичии уругларны аът оруундан ырадыр тургузар дээш, кызып турганнар. Бистиң аалдың уруглары Сертен-оол, Чолдак-оол, Атаң-оол, Шура, Сержикей суглар Кызыл-Тайга белиниң кызыл элезиннеринниң үнген-не үнүжү болур чавыт хола-хараганнар аразынга чаштынып чыткылап алган бис. Улуг улус

өттүнүп, черге кулаавыс дегзип алгаш, дыңнаарывыска, шынап-ла, аъттар дуоунуң даажы дыңналып, кизиредип-ле келди. Баштайгы аъттар кара маң-биле ыдып орлар. Оолдар чыдар черлеринден тура халышкаш, алгыржып-ла эгелээн. Хайгааракчылар оларны оруктан ырады сывыртап эгелээн. Мен чыткан черимден турбаан мен. Орук кыдыында хола-хараган адаандан кайгап чыдар мен. Баштайгы ийи-үш аът шуурганналдыр халдып эрте берген соонда, бичии үзүктелиишкин соонда бир аът-даа шуут-ла кушталдырып олур. Аъттың өң-чүзүнүн-даа эскербейн, карактарым чүгле ооң даваннарында барган. Карак чивеш аразы хиреле болган чүве, канчап четтигипкеним ол ийик, аъттың бир даваны черге баскалак чорда, ооң кырында база ол ышкаш даван агаарда астына берген ышкаш, шупту даваннары чаңгыс аай шимчээшкинниг эш даваннарлыг ышкаш апарган. Эжеш даваннары арта-ла кылагар ышкаш сагындырган. Аа богда, сес даванныг аът ирги бе деп боданып, чарыш дугайын шуут-ла уттупкан боданып ор мен. Саяң-Базар кырган-ачайның тоолун сактып, чарыш көргөн улустуң алгы-кышкызын-даа эскербейн орган боор мен.

— Сен чүге олуруп бердиң, уруг, азы удуп олур сен бе, уйгужу чүве — деп, Сертен-оол кыжыра-дыр.

— Сес даванныг аът көрдүм — деп аяар чугааладым.

— Сээдеңней бербээн бе бо — дээш, Сертен-оол маргышкан оолдарже халып ыңай болду.

Мээң сес даванныг аът көргенимге кым-даа бүзүрөвээн. Чүгле кезээде-ле мени деткип, мээң чугаамны тооп көөр кырган-ачам-на бүзүрээн хире. «Эки-дир, уруум. Сес даванныг аът көргөн кижки чечен-мерген, сергек омак боор чүве-дир» — дидир. Че, ол-даа кырган-ачамның мени көгүткен сөстери-ле ыйнаан. Менде ындыг шынар кайда боор. Ынчалза-даа сес даванныг аът дугайын үр-ле утпайн чораан мен. Ол канчап ынчаар меңээ көзүлген чоор деп бодаар чордум. Ол айтырыгга харыыны сөөлзүредир, элээн үе эрткенде, тып алган мен. Ол харыы мырыңай-ла бөдүүн болган. Хамык ужур дүргедээшкинде чүве ышкакжыл. Кончуг дүрген кушталдырып орган аъттың дуоюлары черге дегген-дегбээни билдинмес, агаарда каътташтыр караңайнып турар, сактырга, бир дуою ийи-үш-даа апарган ышкаш болур

чүве. Ол дээрге мээң карак чивеш аразында эскере каапканым чүгүрүк аъттың маңының дүргенин илереткен физиктиг болуушкундур ийин. Ынчан, бичии тургаш, ол болуушкунну ынчаар билир харыым кайда боорлаан. Бо үеде компьютерлер дузазы-биле кандыг-даа чуруктарны, оларның шимчээшкиннерин каш янзы кылдыр кылып болур-ла болгай. Ынчалза-даа ол чурукта кылымал шимчээшкиннер-ле болгай. А чүгүрүктүң маңын карак-биле топтап көөрү өске херек. Аът чарыжының үезинде хамыктың мурнунда кушталдырып олуар чүгүрүктүң даваннарының дуюгларын санаарын шенеп көрүңерем. Саяң-Базар тоолунда сес даванныг Челер-Шилгини танып-даа каар чадавас силер.

Чогаал сайгарылгазы

Кулчана ООРЖАК,
ТывКУ.

«Аңгыр-оолдуң тоожузунда» ишкирин хемчээр сөстөр

Шаанда бистиң бурунгуларывыс амгы үеде орус хемчег илередир сөстөр-биле дамчыдып турарывыс хүн бүрүде эргежок чугула хемчээлдерни кандыг янзылыг илередип, үе-шакты кандыг арга-биле ажыглап чораанын, ажы-төлүнүң төрүттүнгенин, харназынын кандыг янзы демдегледип ап чораанын өзүп олурар аныяк салгал билген турар ужурлуг. Ол чоннуң төөгүзү, этнографиязы, национал культуразы-биле сырый холбаалыг. Тускай эртем-билиг чок-даа чораан болза, салгалдан салгал дамчып келген, чон аразында нептереп тарай берген, кайда-даа бижиттинмээн улусчу, ооң иштинде математиктиг билиглери-биле эскериичел, мерген угаанныг, ус-шевер тыва улус онза байлак. Ук хемчеглерни тыва чон күш-ажылчы амыдыралынга хүн бүрүде ажыглап келген болгаш амгы үеде база ажыглап турар.

Улусчу хемчээлдер (хемчег илередир сөстөр) тыва дылдың сөс курлавырында онзагай черни ээлеп, чүгле аас чугаада эвес, а улустуң аас чогаалында база авторлуг чогаалдарда элбээ-биле ажыглаттынып турар. Ындыг сөстөрниң нептереңгей ажыглалын Тываның Улустуң чогаалчызы С. А. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп роман-диалогиязындан көрүп болур. Ында кайы-бир чүүлдүң ишкирин, узунун база аар-чиигин көргүскен хемчег илередир сөстөр элээн нептереңгей ажыглат-

тынган. Бир чүүлду өске чүүлге деңнеп тургаш, хемчээлин илередир деңнелге-хемчээлдер база хөйү-биле кирген. Бо чогаалда улусчу хемчээлдерниң нептереңгей болганы ооң авторунуң дылының байлааның, чончузунуң, улустуң аас чогаалынга чоок чүүлдүң херечизи.

Степан Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп романының бирги номунда эң-не хөйү-биле суук азы кургаг чүүлдерни ишкириниң аайы-биле хемчээр сөстөр ажыглаттынганын барымдаалааш, бо ажылывыска ук чогаалда чүгле чүвениң ишкирин хемчээр сөстөрни сайгарып көөр бис. *Суук болгаш кургаг чүүлдерниң ишкирин хемчээрге, хөй кезинде аяк-сава аттарын ажыглап, оларның ишти хире хемчээлди тодарадып турар. Ол аяк-сава аттарындан эң-не хөйү-биле аяк деп сөс болгаш ооң утка синоними болур сөстери хемчээл кылдыр ажыглаттынып турар.*

Аяк деп сөстен аңгыда *аяк ишти* деп сөс каттыжыышкынны-биле холбашкан хемчээл бо чогаалда ажыглаттынган. Тываларга эң-не чугула чем — шай, ынчангаш өггө кирген кижиге албан-биле шай кудуп, ону хүндүлээр болгаш эң хереглеттингир хемчээл ол деп түңнелге бо чогаалды сайгарып тургаш, келген бис.

Аяк ишти дээрге ишкири 250-300 грамм хире хемчээл.

Аяктың иштинде куттунган азы урдунган чүүлду илередип турар чүве ады ооң мурнунда турар болгаш, аяк деп сөс грамматиктиг хевирлерге өскерлип турар. Ук сөс *сава* утказын чидирипкеш, хемчээлди айтып турар апарган. Чижээ: (Кудалары) Долбанмаага бир аякты (мүн) кудуп берди.

Колдуунда шай болгаш хевек деп чүве аттары өзек сөс бооп чоруур хемчээлдер хөй. Бо модельге эң хөй кезинде чаңгыс азы бир деп сан ады ажыглаттынып чоруурун эскерген бис. Чижээ: Кижээ чаңгыс аяк шай халаска бербес улус дижик бе? Бир эртен туруп кээримге, авам менээ бир аяк хевек шыгыдып берген...; Чеңгем хоода сүт чок кара шаарны от кыдыында хүлден эскеш, менче бир аяк хевек сунупту.

Оон аңгыда ийи-бир деп чижек хемчээл илередир нарын сан ады база кирип турар. Чижээ: — Ах, хүлүүн кошкаткаш, ийи-бир аяк сериин шайдан пактадыпкаш, өчүүн алза? — деп, ооң хире-хире доңгууже көргөш, эрнин дылы-биле өттүрүп, хей ажырып оарын көрө кааптым.

Шаажан деп сөс.

Аякты кылган шаажан деп материалдың адын кирип адавышаан, ону суук азы кургаг чүүл хемчээрде, тускай ажыглап турар.

Чижээ: Ооң соон дарый дөрт даргага ийи шаажан согуналап каан мүннү база салыптым.

Мадар деп сөс.

Мадар дээрге хадың дазылындан кылган ыяш аяк. **Аяк** деп сөстүң синоними бооп болур **мадар** деп сөс хемчээл бооп чоруур чаңгыс чижек тыпкан бис.

Чижээ: Мен бир мадарны (бир мадар ишти мүн) дыштанып олургаш, арай боорда-ла доостум.

Көгээржик деп сөс.

Көгээржик дээрге суук чүүл кудар, хөмден кылган, хевири шөйбек сава. Көгээржиктер бичии болгаш улуг бооп болур. Бичии көгээржиктиң ишти 2 литр хире, а улуг көгээржиктер 5 литр хире бооп болур. Ол саваларга тыва арага кудуп чораан. «Аңгыр-оолдуң тоожузунда» көгээржикти база хөй кезинде тыва араганың хемчээлин айтырда, ажыглаан.

Чижээ: Күүйүм... бир көгээржик белен араганы дашказы-биле катай даайымга ап берди. Оларга тараа, хадылаң, бажың-балгат тудар чер айтып бээр эрге-чөпшээрелден хайырлап көрүңер, хайыраатым, деп кадак сунуп сөгүрээш, бир көгээржик арага сөңнээн-дир ийин.

Хумуң деп сөс.

Хумуң дээрге цилиндр хевирлиг, хойтпак, божка кударынга, суг узуп, инек саарынга хереглеттинер терек азы тос сава. Ол бичежек, ортумак болгаш улуг-даа боор. Ол хемчээлдериниң аайы-биле 3, 5, 8 литр ишкир. Ону колдуунда суук чүүлдүң хемчээлин айтырда, ажыглаар. Чаңгыс чижек тыпкан бис. Баар черивисте суг чок. Кедээр белде Чүрек-Тей дөзүнден ийи хумуң суг чүктеп алган бис.

Паш деп сөс.

Паш дээрге чем хайындырар, шойдан, хола дээш демирден кылган оңгар сава. **Паштың улуг-бичезиниң** аайы-биле хемчээли аңгы-аңгы – 12 литр, 15 литр, 20-30 литр хире.

Чижээ: Ийи паш шай-даа белен.

Чижээ: (Чыылган улус) Соктаан тараа, хаарган далганнарын аяктарынга каап, улуг паш долу кара шайын аартап..., хөглүү-даа аажок.

Доскаар деп сөс.

Доскаар дээрге чоон теректи хозап, дүвүн тос-биле каът-каът кылдыр шыпкаш, ыяш шоптулар-биле кадап, быжыглаан сава. Ооң хемчээли база улуг-биче хевирлеринден хамааржыр – 20, 30, 40, 50 литр-даа болгулаар.

Доскаар деп сөстү «Аңгыр-оолдуң тоожузунда» колдуу суг деп сөс-биле кады ажыглап турар.

Чижээ: Ийи одаг кырынче хенертен ийи доскаар суг куда каапкан чүве дег, ыржымнап, шүжүңейни бээди.

Хымыш деп сөс.

Хымыш дээрге суук чүве узар, ишти оңгар, сыптыг сава – 800-1000 грамм хире.

Ол сөс кирген чаңгыс чижек тыпкан бис.

Чижээ: Көңгүлдө сууң кай, бир хымыш сугдан узуп эккел.

Согааш деп сөс.

Согааш дээрге хоорган азы чиг тарааны арыглап, соктап алыр сава. Ооң иштиниң хемчээли – 3,5 литр хире.

Чижээ: Каям, чаңгыс согааш тараадан соктай тыртып бээйт.

Таалың деп сөс.

Таалың дээрге аът-шарыга артып болур кылдыр тудуштур даараан, бир талазы-ла он алды килограмм хире ишкир, кожуп даарап кылган барба хевирлиг сава. Бир талазы – 16 кил, катый 32 хире кил.

Таалың деп сөс кирген чаңгыс чижек тып алган бис.

Таалың ишти хөлчок арыг тарааны үүжелеп каан чыдар.

Барба деп сөс.

Барба дээрге кештен кылган, кургаг чүве урар хөм хап. Ишкири 60-100 кил хире.

Чижээ: «Отчуду ирей бо даңны атсы тоолдаар чадавас болдур эвеспе» деп бодааш, көржең өзектеп хонар хире хөйнү чаргаш, дагдан барба ишти харны сөөртүп алдым.

Чижээ: Чаңгыс хүн-не ийи-бир барба тараа сокталы бээр — дириг дээрбе-ле. Үр-даа болбайн, ийи барба чедир оваалаптым.

Чүвелерниң ишкириниң аайы-биле хемчээлин илередир сөстөр хөй кезиинде савалар аттары-биле холбашканы оларның ажыглалындан, ужур-дузазындан хөй хамааржып турары билдингир.

Аяк-савага хамаарышпас сөстөрдөн кижиниң мага-бодунун кезектери база хемчээлди илередип болур. «Аңгыр-оолдун тоожузунда» адыш болгаш пак деп сөстөр хемчээл уткалыг кылдыр ажыглаттынган. Ам оларны тус-тузунда көрээлиңер:

Адыш деп сөс.

Салааларны кожа болгаш аңгайтыр тутканының хемчээли суук азы кургаг чүүлдүң ишкирин илередирде, ажыглаттына берип болур. Ооң ишкири кижиниң хар-назынының аайы-биле 0,1 грамм; 02 база 0,3 грамм хире.

Кургаг чүүлдүң хемчээлин илередирде ажыглаттынган. Чижээ: Долбанмаа отче бир адыш чээрген болгаш бир адыш артыш уруп, отка күдүк базып, үш улай тейлээн; Ол кижиниң (дүжүметтин) карактарынче ийи адыш довурак уруптарымга, туттунуп чыткан хаязындан салдыныпкан.

Пак деп сөс.

Пак дээрге кижиниң аксының иштинге суук азы кургаг чүүлдү пактап алганының хемчээли — 0,3 мл. хире.

Чижээ: Мырыңай өдек кыдыында келгенивисте, оттуг кезектер туткан улус уткуп кээп, одаг кыпсы каапкаш; бичии пашта бир пак мүн деп хензиг эът доораан мүн хайындырыпкан.

Ишкирин хемчээр сөстөр колдуунда суук чүүлдү кудар сава-саңганың аттары-биле холбашкан. Олардан эң-не нептереңгей кылдыр ажыглаттынганы аяк болгаш көгээржик деп сөстөр. Ол эдилелдерниң чоннуң амыдыралынга эң хереглеттингир болуп турарынга чогаалда чижектер херечи. Сава-биле холбашкан сөстөрдөн аңгыда, адыш болгаш пак деп сөстөр база суук болгаш кургаг чүвениң хемчээлин илередип, бо чогаалда ажыглаттынган.

«Аңгыр-оолдун тоожузунда» ажыглаттынган хемчээл илередир сөстөр колдуунда аналитиктиг арга-биле тургустунган. Олар

чааскаан ажыглаттынмас, сан аттары болгаш ишти деп сөстүң каттышканы-биле тургустунар. *-Ым* деп чогаадылга кожумаа-биле тургустунган хемчег илередир сөстер база романда элбээ-биле ажыглаттынган. Оларның дугайын бо ажылывыста сайгарып көрбээн бис.

Хемчээлдин ишкирин илередир сөстер эң-не нептереңгей деп түңнөп көргөн бис. Оларның хөй кезии шай деп сөске хамааржыр аяк деп сөс болур. Тыва чоннуң дыл-домаанда элбек, байлак кылдыр кирип турар хемчег илередир сөстөрни Тываның Улустуң чогаалчызы Степан Сарыг-оол тыва литератураның классиктиг чогаалы «Аңгыр-оолдуң тоожузунда» чедин-гири-биле ажыглааны өзүп орар чаш салгалывыска, аныяк-өскенге кончуг өөредиглиг, кижизидилгелиг болуп турар.

Аяна ООРЖАК

«...Сырын ыглай-дыр»

(Сылдыс Донгактың чогаадыкчы дилээшкиннери)

Сылдыс Донгактың «*Эн ховуда сырын ыглай-дыр*» деп (1997) деп чыындызының чырыкче үнүп келгени-биле тыва поэзияда база бир тускай үннүг, тускай аянныг аныяк шүлүкчүнүң ады номчукчуларга билдинип келген. Ооң шүлүктери тыва шүлүк чогаалынга философчу чечен-мерген бодалдарның хевирлерин хөйү-биле киирбишаан, чаа-чаа уран-чечен аргалар-биле тыва чечен чогаалды байыдып турар. Шүлүктериниң лириктиг маадыры — амыдыралдың янзы-бүрү байдалдарында бодунуң чаныш-сыныш чок быжыг тура-соруунуң ачызында харлыг дүвүге, чыварлыг соокка кээргел чокка улдадып-даа чорааш, бодунуң кижизиг мөзүзүн, арын-нүүрүн ышкынмайн, чырыткылыг келир үеже чаныш-сыныш чокка бурунгаар базып олурар маадыр-дыр.

Ооң шүлүктериниң лириктиг маадыры эң-не чоок, эргим кижилеринге сеткилиниң ханызындан ынакшылдың арыг чулуун харам чокка өргүп чоруур. База ол ышкаш, лириктиг маадыр иштики сагыш-сеткилинде дойлуп-хөлзээн бодалдарын чечен сөстүң күжү-биле тыва чечен чогаалда бар уран-чечен аргаларны билдилик ажыглавышаан, тыва шүлүк чогаалынга чаа овор-хевирлерни чуруп көргүзерин оралдашкан.

Чыындыда кирген шүлүктөр-биле танышкан номчукчу бүрүзү авторнуң болганчок-ла ажыглай кааптары «далай», «хөл» азы «хем»; «хову» азы «чер»; «дээр» деп сөстөрни эскерип каар. Автор аразында кандыг-даа харылзаа чок-даа ышкаш сагындырар, а херек кырында ожуктуң үш дажы ышкаш чардынмас бодалдарның дүйүүшкүнүн дараазында овор-хевирлерге чуруп көргүзерин оралдашкан:

бирээде, «далай», «хем» азы «хөлдүң» овор-хевири — карактарны;

ийиде, «чер» азы «ховунуң» овор-хевири — бодалды;

үште, «дээрниң» овор-хевири — сагыш-сеткилди илередип чоруур.

Чижээлээрге; «Дүжүмде аккан караам чажы...» (ар.19) деп шүлүктү алгаш, көрээлиңер:

Дүжүмде аккан караам чажы:
Аскан аңгыр дүннеп болбас,
Ажыг суглар чалгыгларлыг,
Дүрлүп мөгген далайым-дыр.

Шүлүктүң бирги одуруунда: аккан карак чажын дүрлүп мөгген чалгыгларлыг далайга дөмейлеп турар. Лириктиг маадырның «*карак чажының ажыынга аскан аңгыр дүннеп болбас*» деп турары анаа эвес. Карак чажы хомудалдың, муңгаралдың... түңнелинде тыптып келир. Хомудаан кижиниң сеткилиниң дойлуп-хөлзээнин далайның дүрлүп мөгген чалгыгларынга деңнээн.

Дүжүмде аккан караам чажы:
Дезиг балык чемнеп четпес,
Дерим сиңген хөлдер өөжү —
Дүвүн көрбээн эзремим-дир.

Шүлүктүң ийиги одуруунда аккан карак чажын дүвү чок эзремге дөмейлеп, лириктиг маадырның хомудалының ханызын көргүскен. Лириктиг маадырның сеткилиниң эзреминде дойлуп турар бодалдар төнчү чок шимчээшкинде болганындан ынаар өске кижичедип шыдавас деп бодал бар. Шүлүктүң үшкү одуруунда:

«Дүжүмде аккан караам чажы:
Сеткилимде шапкын хемим-дир» —

дээн.

Лириктиг маадырның аккан карак чажын бодунуң-на сеткилиниң «шапкын хеми» деп санап турары тывызык омур-хевир-дир. Карак чажы шапкын хем дег агып чыдар чүве болганда, сеткилди? аарышкызы болгаш муңчулуушкуннары улуг-дур деп чүвени оон билип алып бис.

Лириктиг маадырның аккан карааның чажын далайга, хөлге база хемге дөмейлээни — чүгле ооң дүжүнде болуп турар болуушкун-дур. А дүш дээрге кижиниң сагыш-сеткилиниң болгаш угаан-бодалының нарын делегейи болганда, кажан кижидүжөп турда, ында болуушкуннар чүгле бодалга чагыртып турар.

Бо-ла шүлүктө лириктиг маадырның ынак эжинден:

«Кежир эштип шыдаар сен бе?

Кээргенчиг чаш ынакшылым?!»

деп айтырыгны салып турары база чөптүг. Кижиге эң-не чоок ышкаш сагындырар, ынак эжиң безин сеткилиниң эзреминде шыгжаттыгандарны дөмей-ле чедир билип шыдавас дээн бодалды илереткен.

Лириктиг маадырның бодалының болгаш делегей көрүүшкүнүнүң делгемин, кыдыг-кызыгаар чок хостуун «ховунуң» болгаш «черниң» омур-хевирин дамчыштыр илереткенин авторнуң чогаадыкчы салым-чаяанының база бир чедиешкини деп саназа чогуур.

Чижээлээрге;

Оруу-даа чок,

Ээнзиргей харлыг хову-дур.

Чалгаараан ышкаш,

Чаңгыс-ла дүрзү ырак черже,

Хөртүктөр сүзүп,

Хөлде аңгыр ышкаш ойнап чору.

О, хову,

Делгем хову, сеткилим сен!

Бо шүлүктө лириктиг маадыр өске кижиниң сагыжынга кирбес бодалдарның делегейинче кирип, кижиниң сагыжынга кандыг-даа кызыгаар турбас деп чүвени сөглөксээни чедимчелиг.

Лириктиг маадырның сеткил-хөңнүнүң кудай ышкаш өскерлип, турум эвес байдалда турарын «дээрниң» омур-хевирин дамчыштыр чуруп көргүскени база тывызык:

Чалыы хөңнүм хорагай,
Часкы дээрде долбан ай.
Чаптанчыг сен, шончалай!

Күжүр хөңнүм самдаргай,
Көскү дээрде хүрең ай,
Күзелим сен, шончалай!

Бо шүлүктүң баштайгы одуруунда: лириктиг маадырның сеткил-хөңнүнде бар шупту чүвениң онза чараш байдалда турарын долгандыр турар бойдустуң овор-хевиринден база ооң амыдыралчы көрүжүндө идегел, бүзүрел болгаш ынакшылдың чараш-каазы сагыш-сеткилин чалгынналдырып турарын илередирде, «күскү дээрде хүрең ай» деп бойдустуң чурумалынга сагыш-сеткилди деңнеп көргүскен.

Бо шүлүктүң баштайгы болгаш сөөлгү одуругларында автор-нун бойдус чурумалын ажыглаанындан шүлүктүң утка-шынары бедип, улам-на уран-чечен болуп, баяан.

Автор бо үш овор-хевирни («далай», «чер», «дээр») дамчыштыр лириктиг маадырның делегей көрүүшкүнүн база ооң чажыт делегейинде дойлуп-хөлзээн бодалдарның нарын дүйүүшкүнү кылдыр сагыш-сеткилинге чоок овор-хевирни дилеп, ону тыппайн, азып-тенип чоруурун илередир дүлгүүр кылдыр ажыглааны — тыва шүлүк чогаалында чаа арга деп санап болур бис.

Авторнун бо үш овор-хевирни дамчыштыр илереткен сырый харылзаалыг бодалдарын дараазында шүлүктен көрүп болур бис:

Чаштыг караң хандыр көрзе,
Кандыг ирги?
Бо далай дег, боралгактыг ханы ирги бе?

Бодалыңче шымны берзе,
Кандыг ирги?
Бо хову дег, чиргилчинниг делгем ирги бе?
Ишти-хөөнөн көргөн болза,
Кандыг ирги?
Бо дээр дег, туманналган дүп чок ирги бе?

Бо шүлүкте лириктиг маадырның өске кижиниң иштики сеткил-хөөнүн, бодалдарын болгаш чаштыг карактарын база делегей көрүүшкүнүн илередирде:

бирээде, боралгактыг ханы далайга — карактарны;

ийиде, чиргилчинниг делгем ховуга — бодалды;

үште, туманналган дүп чок дээрге — сагыш-сеткилди дөмей-леп турар.

Ынчангаш аныяк шүлүкчү Сылдыс Донгактың *«Ээн ховуда сырын ыглай-дыр»* деп шүлүктериниң баштайгы чыындызында кирген шүлүктер-биле танышкаш, Сылдыс Донгакты утка-шынар талазы-биле тыва шүлүк чогаалында база бир чаа арганы тып бар чыдар шүлүкчү деп санап болур.

Тываның Улустуң чогаалчызы Салим Сүрүң-оолдун 85 чыл оюнга

Куулар Черлиг-оол

Ооң үнү — ак-көк дагларында

Куурарган хөгжең бус дег,
Туман шыпкан кышкы кежээ
Кудумчуга туттунчупкаш,
Турганывыс утпаан боор сен.

60 чылдарның эгези чүве. Ынчан аныак оол Юрий Сундуй бо одуругларга Кызыл хоорайның шаң-бус бүргээн кышкы бойдузун онза кударгай овур-хевирлиг аялгага чуруп үндүрүп кээрге, чүгле ийи талаже чарлып чоруп турар ийи аныак кижиниң салым-хуузу эвес, келир үеде-даа чеже кижини бо кудумчуну шак мынчаар дириг хевээр сактып чоруурунга херек кайгамчык чурумалдыг чогаал болуп дыңналы берген. Юрий Сундуйну ынчан чүс-чүс, муң-муң дыңнакчылар дораан-на улуг композитор кылдыр хүлээп апкан. Ооң хөгжүмчү салым-чаяанынга чаңгыс бо ыры мөңгези-биле четчир.

Үелер, салгалдар, кижилер солчуп-ла турар. Тываның кыжы шак-ла мынчаар шаң-бузу-биле аалдап келгеш, час-биле солчур. Чалыы салгалдар Чадаанага, Москвага — каяа-даа болза, шак-ла мынчаар дужуп-даа кээр, чарлы-даа бээр... — бо сюжеттиң мөңгө күжүн Салим Сүрүң-оол биле чүгле Юрий Сундуй тыпканнар.

Шүлүкчүнүн чажыды чүдел? Ооң маадыры кымыл?

1944 чыл үезинде, ынчан хып дээн аныяк оол Салим сам артизи Ажыкмаага кедергей ынакшаан турган. Ол дугайында шүлүкчүнүң үе-черге эш-өөрүнден каш-даа катап дыңнап чор мен. Ажыкмаа ынчан көдээден келген оолду оваарып эскербейн, театрга чурукчулап турган Рушев-биле таныжып алгаш, Москваже чоруй барган. «Өвүр черже көшсүңзе-даа» деп чүве ол-дур.

Салим Сүрүң-оолдуң шүлүкчү үнү Тываның ак-көк дагларында чаңгыланып артып калган. «Ак-көк дагларда-даа», «Ак анайда-даа», «Ак-Төште-даа», «Озалааш хемде-даа»... — ооң кайгамчык уян хөөннери Тываның дагларының чаңгызы дег, кижиге кижии өңүк-тала, ынак болурунче бурганның өөредии дег, чырык, чылыг күзелди оттуруп чоруур.

Антон Калзан Сүрүң-оолду тываның шылгараңгай тоожу чогаалчызы деп үнелээн болгай. Тыва шүлүктүң хөгжүлдезинге ооң улуг үлүг-хуузунуң дугайында Юрий Кюнзегеш болгаш өскелер-даа хөй катап бижээн.

Хөйге билдингир эртемден, критик Уран Донгактың ооң мурнунда шинчилекчилерниң шоолуг дегбейн турганы чогаалчының уран-шидизинге хамаарыштыр чүүлүндөн үзүндүнү адаанда парладывыс.

Уран ДОНГАК

Сүрүң-оолдуң уран шидизиниң тускайлаң аяны

Чечен чогаалга авторнуң уран сөзү, мерген угаады, амыдыралчы дуржулгазы каттышкаш, номчукчуларга эстетиктиг өөрүшкүнү амыдырал дугайында чаа билигни, ажыдыышкыннарны сөңнээр.

«Анай» чаңгыс тыныш-биле салдыкпайн номчуттуна бээр: «Хөлчок-ла изиг хүн болган. Калбак даштарны базарга, таваңгайны хаарып кээр, чалымнар чаны-биле эртерге, чалгынныг чүве дег, изиш кынныр» — деп, баштайгы сөстөрдөн эгелеп, номчукчу чогаалдың кол маадыры болу берген анай-биле кады девидеп, коргуп, берге байдалдардан үнеринге ооң-биле кады сагыш човаан дег болу бээр. А эртенинде иези ону кыйгырып,

дилей бээрге, аңаа уткуштур ооң халып ора өөрээн, ханганын чүгө деңнээр! Ону база-ла чогаалдың номчукчузу боду чурттап эрткен ышкаш болур.

Бо чогаал сураглыг прозачының хөй санныг уран чедииникиненин бирээзи болбушаан, авторга тыва номчукчунуң хүндүткелин, ынакшылын чаалап берген онзагай чечен чугаа болуп, бо хүннерде безин уран деңнелин чидирбээн.

Чечен чугааның маадыры — чаш анай. Изиг хүнде оъттааш, шаа төнгөн, авазы өшкүдөн чыдып калган уйгужу анай. Ооң дайзыны — араатан аң-куш. Коданындан үстү бергенин билип кааш, уш-баш чок маңнап-маңнап, улуг даш кырынга үнүп келгеш, авазын кыйгырып эдип турар.

Ук чогаал номчукчу кижиге ийи хевирниң сөңүн арттырар. Ол бодал чаа билиглер болгаш эстетиктиг таалал-дыр. «Анайны» Номчуп тура, бичии номчукчу төрээн чериниң оран-бойдузунуң дугайында хөй-ле чаа чүүлдерни билип алыры чугаажок. Азырал болгаш черлик амытаннар: өшкү, бөрү, дилги, сарык-деге. Куштар: үгү, эзир, улар, кызыл-думчуктар. Оларның шуптузунуң кажан, каяа, кандыг сорулгалыг көстүп келири, канчаар «чаңнап», амыдыраары. Бөрү — анайның чыдын билип апкан, «А-уу!» деп улуп турар. Сарык-деге — салбагар салдыг күске. Дилгиниң карактары дүне ногаарарып көстүп келир, ол кеденип чоруй «Аң!» «Аңу!» деп ээрип, анайны оптуг-кажары-биле бодунче кыйгырып турар. Даң адып кээрге, эң-не баштай кызыл-думчуктар деп куштар хөлзеп үнер, оларның соондан уларлар «Хү-үү-үйт!» деп эдип турарлар.

Адаанывыс чечен чугааны номчуп тура, бойдуштуң бо чурумалдарын бичии уруглар улуг кижилер-биле кады элдепсинип кайгап көрүп, бистерни долганып турар амылыг бойдушту төрөлсинип келир. Харын-даа улуг номчукчунуң оон-даа өске бодалдарын оттура бээр: чанывыста мындыг чараш амыдыралды эскерип көргөн бис бе, а ол, амылыг болгаш амы чок бойдус, бөгүн бистиң хайгааралывысты, дузавысты, камгалалывысты, манап турбаан бе?

С. Сүрүң-оолдуң бир чогаадыкчы онзагай бот-шынары мында илереп келген. Ол болза ооң номнарының кижиге-биле дег эргелиг маадыры — дириг амытаннар. 1984 чылда чырыкче үнгөн «Ак-

Төш» тыва номчукчунуң сеткилинге чүгле ыт дугайында эвес, а чоок өңнүүнүң дугайында тоожу бооп артып калган. Ээзинге кагдырган аңчы ыттың түрегдели. Аваангыр, угаангыр Ак-Төш алыс шынны угаап, чөптүг, чөптүг эвес чоруктарны ылгап билири-биле багай кижиден дээр. «Чанынга баргаш, бажын суйбадым. Шимчеведи. Карактарын көөрүмге, бир-ле чүвеге хомудаан, хорадаан-даа ышкаш, борбак-борбак чаштар-даа карактардан бадып турар. — Чүү болду, Ак-Төш?»

Дараазында чурумалдың кыска чижээн сактып, чарашсынып көрээлиңер «Оларның *(бора-хирилээлерниң)* амыдыралында онзагай талалар база бар чорбадыве. Оларның чамдыызын чаа эскерип чор мен. Бирээде, берге үеде бот-боттарын деткижери — азыранчыры кончуг-дур. Соок кыжын оранның чүү-даа аңы хырнынга кызагдады бээр болгай, а хар улуг дүшкенде чүден дора. Хоорай чурттуг бора-хирилээлерде үүже чүү боор, чүгле кижиле сартыы манаар ышкакжык. Хөөкүйлер боостааже ажырыптар чем дилеп, хүннү бадыр далбаңайнып-ла хүнзээрлер» (*«Бора-хирилээлер»*).

Салим Сазыгович Сүрүң-оолдуң Ак-Төш дугайында тоожузу тыва литератураның чекетелип келиринге база-ла улуг салдарлыг болганы чугаажок. Дараазында салгалдарга сураглыг чогаалчының чедишкиннери үлегер болган. Михаил Дуюнгарның «Чалбак-Мыйыс» деп чечен чугаазы бо теманың дорт уланчызы деп билип турар бис. Чогаалдың маадырынга бир-ле аңны азы дириг амытанны шилип алгаш, ооң чүгле чүзүнүн, аңнаар-амыдыраар «чаңын» эвес, а харын-даа иштинде бодап, кижиле ышкаш, сеткип чоруур сеткил-бодалдарын шынны-биле көргүзери — улуг чедишкин, ажыдышкын-дыр. «Мокулчак моюннуг, моңзугур бажында ооң чараш, чаагай, харын-даа сүртенчиг көстүр чоргаарланыр-ла чүвези — ийи талазынче кара туразында чалбарып чоруткаш, шиш баштары өрү көрүндүр эглип келген чоон мыйыстары. Чалбак-Мыйыс оларынга кедергей менээргенир, ыңай-бээр көшкен өөрүнден бо-ла астыгып чыдып каар. Ындыг бардам чаңы бо эрткен чайдан бээр мырыңай кедереп калган». Чалбак-Мыйыс, Ак-Төш ышкаш, бистерге кончуг чоок, эргим апаар. Олар кайызы-даа хостуг болгаш чоргаар чурттаарын күзеп чоруур, дайзынның кажарын, алыскак-чиксээн, айыылдыын

билип турар. Көрүп көрүңер даан: Салим Сүрүң-оолдун Ак-Төш болгаш Михаил Дуюнгарның Чалбак-Мыйызы бистерге, оларның чанында амыдырап-чурттап чоруур кижилерге, амыдыралдың алыс шынын ажыдып берип, үлегер-чижек болуп чоруур-дур.

Шак-ла ынчаар иези өшкүдөн чыдып калган анай дүнекиниң дайзыннарындан чаштынып хоруп хонган, араатан куштуң аспаанга кирбээн, авазынга уткужуп келген. Чүглө бичии уруглар эвес, а бис база аңаа өөрүвес аргавыс чок. «Чалбак-Мыйыстың» автору Михаил Дуюнгар «Анай» болгаш «Ак-Төштү» бижээн башкызы С.С. Сүрүң-оолдун изеп каан орун уламчылап, «амылыг бойдустан өөренип көрээлиңер» деп идеяны дараазында бедикче үндүрүп эккелген.

«Анай» деп чечен чугаада С. Сүрүң-оолдун база бир чогаадыкчы онзагай бот-шынары көстүп келген. Чогаалчының кол уран-чечен, тургузукчу аргазы — солун болуушкуннарлыг чидиг сюжет. Авторнун сорулгазы — номчукчунун сонуургалын ховар болуушкуннар, оларның солчулгазы-биле хаара тудуп алыры аан.

(Кызырып парлаан).

Борис ООРЖАК,

Кара-Хаак школазының ыры башкызы.

Сагыжымда дириг хевээр

2009 чылдың апрель 15-те Тываның Улустун чогаалчызы Салим Сазыгович Сүрүң-оол 85 харлаар турган ийик.

Салим Сазыгович сес кижиниң эң улуу чораан. Ооң биче эр дуңмазын Айыжы, оон биче кыс дуңмазын Дүктүг-кыс дээр чораан. Кыс дуңмазы бистиң ававыс ол. Ам бо үш алышкыларның кайызы-даа бистиң аравыста чок. Эр дуңмазының ийи оол, беш кыс уруглары, кыс дуңмазының бир оол, дөрт кыс уруглары ам боттары ажы-төлдүг. Уруглары ажы-төлүнүн уругларын азыражып, онча-менди чурттап чоруур. Салим Сазыговичиниң уруу дуңмавыс поляк сөөк ашак ап алгаш, Прага хоорайда ийи уруглуг ажылдап, чурттап чоруур. Даштыкы чуртта дуңмавыс ачазының сөөгүн тутчуп, сөөлгү оруунче үдеп кээп шыдавайн барган. Чогум ачазының чеден харлаан юбилейинге ол кээп чораан.

Салим Сазыгович өг-бүлөгө сес кижиниң улуу дээш, үш алышкы дугайында аңгы бижээним таварылга эвес. Чүгө дизе, бо үш алышкыларның адазы кыдат кижиге. 1930 чылдарның эгезинде Тывага хувискаал кижээлей бээр, кыдат кырган-ачавыс ис чок чиде берген дээр чораан. Ол дугайында Салим Сазыговичиден сонуургап айтырган мен

— Кырган-ачавыстың ат-бажы кым деп кижил? Исчок чиде берген деп чугаа бар. Кыдат чуртунче кире бербээн ирги бе?

— Ынчан мен алды, чеди харлыг боор мен. Аваң чаа-ла кылаштап эгелеп турган боор. Шын адын билбес мен. Улус Удуур-Кара кыдат дээр чүве. Кыдат чуртунга четпээнин четпээн боор. Барыын-Хемчик кожууннун дагларынга туттурган сураглыг болду. Оон ыңай билбес мен, чээн — деп чугаалады.

Ооң соонда Салим Сазыговичиниң авазы, бистиң кырган-ачавыс, аңгы кижиге-биле өг-бүлө тудуп, амыдырап чурттап берген. Ол кырган-ачавыстың адын Сазыг-Хуна дээр чораан. Ол кырган-ачавысты база-ла көрбээн мен. Мен миннип кээримге, «Ада» деп кырган-ачалыг болдум. Авам, даайларым, даай-авам шуптузу ол кырган-ачамны хүндүлөп, «Ада» деп адаар чораан. Кырганның шын адын Шагар дээр чүве. Шагар кырган-ачавыстың ажы-төлү база хөй. Ынчап кээрге Салим Сазыговичиниң дуңмалары чээрби шаа кижиге чеде бээр.

Хөй дуңмаларлыг, төрөлдерлиг болгаш, ындыг ыйнаан, даайым бажыңынга кире бээр, дораан-на ожук-пашта, аш-чемде баар. Сеткили биче, төрөлзирек, улугну улуг деп, бичени бичии деп хүндүлөп чораан. Мээң чажымдан тура-ла кадыым дыка багай. Элээди үеде Кызылдың хөрек аарыглар эмчизинге болганчок-ла чыдып алыр турдум. Эмчиге чыдырымда даайым бо-ла меңээ чедип келир. Бир таварылганы таан утпас мен. Ынчан чаа-ла чээрби харлыг турган боор мен. База-ла эмчиге чыткан мен. Эмчилер эт аймаа чивес сен дээн чүве. Бир хүн даайым бо-ла чедип келди. Сакпыңда мүн база эгилер, үттүг-чарын дээш элээн-не хөй эт аймаа бар болду. Мен тургаш: «Эт чивес кижиге мен, ону чоп хей-ле экелдиң, даай» — деп, мындыг мен. Даайым мени көргөш:

— Ам канчаар, дедир аппаар эвес, кады чыдар өөрлериңге беривит — деп мындыг. Ам бодап чоруур-дур мен. Ынчан эт

чивес кижиге мен деп турбайн, анаа ап аар турган чүве-дир ийин.

Барыын-Хемчик кожуунуң Шекпээр суурга турувуста, бажыңга бо-ла кээр турган. Меңээ чедип келгеш, «Экии, чээн. Чээн-оол эш болбас, чеп кур баг болбас, ындыг аа, чээн?» — дээш, ха-ха-ха кылдыр каттырып каары ам-даа сагыжымда хевээр, караамга көстүп чоруур. Шекпээр суурнуң чанында Биче-Тей, Узун-Тей деп даглар бар. Дилгилээр дээш, ол дагларны долгандыр кылаштап, Хемчик хемден, Актан балыктап-даа чордувус-ла.

Мээң алды харлыг оглум, чеден харлаан кырган-ачазыңга тураскаадып ырлап берген ырызын бижип көрейин:

Кырган-ачам чогаал бижиир,
Көвей улус номчуп чоруур.
Кырган-ачам шүлүктөрүн
Кызып-кызып доктаадыр мен.
Кырган-ачам дөзээр дээштиң,
Кожамыктап чору-ла мен.
Кожамыктап чоруп-чоруп,
Чогаалчы-даа апаар боор мен.

Кижиниң ынак даайы, Тываның база бир ховар талантылыг оолдарының бирээзи чырык өртемчейден чарлып, бисти каггаш чоруптарга, хомуданчыг, харааданчыг боорга, бодап чораан ишти-хөңнүмнү тыва чонум силерниң-биле үлежиксээш, бижидим.

Салим СҮРҮҢ-ООЛ

Хайыраан сапыктар

Бажыңымга кизиредип келдим. Черле чаңым ындыг хайлыг кижиге боор мен, аът мунганымда, чортар хөңнүм чок, чүгле шаап билир. Ооң ужун ол кавының чону Шавар деп мени шолалай берген. Эзерден дүжүп чыдырымда-ла, кадай үне халып келгеш, арнымче элдепсинген шырай-биле көргөш, ийи караан кызыл-даван буттарымче бадыргаш, оон катап көдүрүп келди.

— Сапыктарың кайыл? — деп, шыңгыызы кончуг айтырды.

— Халап болган, кадай, халап — деп агартыңдым. — Чанып ора, билбестей берип-тир мен Оттуп кээримге, шөлде чыдыр

мен. А ийи сапыым чогул — деп, аянын таарыштырып кааптым. Мээң кадай кайы хамаан чок чүве дээш, кижиге кончувас кижиге.

— Хайыраан сапыктар — депкеш, дедир басыпты. Шынында мынчанган кижиге боор мен.

Оон бээр ам элээн үр апарган. Чай эгези чүве ийин. Барлык шөлү-ле болгай. Арга-арыг чок, дазыр хову болбазыкпа. Аңаа аалдар хөй турар, олар дооза буга-сумун унун эдерти чурттаан. Оларның ыяштаар чери ырак, ынчангаш чамдыкта ыт кагар шывыы чок олургулаар. Бир катап бир өггө аъттың кара маңы-биле чизиредип келдим. Ээлери-биле таныжым аажок. Экизи-даа, экииргээ-даа кончуг улус, үнген-кирген чонундан бар чүвезин харамнанмас, холу элбек. Ол акый чогул, а угбай ийи бичии уруглары-биле кады олур. Кире бээримге, «Кай барып чор сен, Шавар? Өг буза бастырып каа дег келир, эзирик кижиге сен бе?» деп мындыг.

Көстүп олурган чүвени чажырып канчаар деп.

— Дүү аалдан арага ижиптим. Эзирип калдым. Ырлаксаарым-даа хөлчок, ыглаксаарым-даа хөлчок. А оон артык суксаарым хөлчок. чүү барыл, угбай? — дидим.

— Ол, баарыңда хөнекте шай тур. Кудуп иш. Аяк ма — дээш, шаажаң сунуп келди. Шайны аякка-даа кутпайн, эмискиинден төндүр ээпкеш, кезек ыт чок таакпылап, борбаңнады кагылап, эким чайып олур мен.

Дыңнаарымга, ол угбай уругларыңа чагыг бере берди:

— Силер өөңер ээлеп олуруңар. Төрүүр инээвис чоп көзүлбейн-дир. Барып көрейин. Кажа берзе хөңнү.

— Ой угбай! — деп алгырдым.

— Чиктиин бо оолдуң, алгырып канчаарың ол. Чүл?

— Суксаарымны.

— Суксаарыңга канчаптар мен. Дуу хойтпактан пактавыт — дидир оң.

— Чок, хойтпак мээң суксунумга четпес... Ыы, арага бар бе?

— Кайда боор, чок-ла болгай. Тип ижип шыдаар болзуңза, доскаар долу. Чүгле ыяш чок — депкеш, үнүп чоруй барды. Бичии уруглары — дөрт-беш харлыг чүвелер — авазының соондан үнө халыштылар. Дуп-тура халааш, доскаарны бакыладым. Хойтпак ак-саржагланы берген, мыжырткайнып тур, ажыы ылап-ла

чедишкен, харын-даа эртип турар хире. Улуг-даа доскаар — дөрт паш чайлыг. Ооң чанында база-ла аксын шып каан база бир доскаар тур. Ону бакылавадым-даа, оларда ылгал чүү деп.

Хойтпак тигери шүүттүг ажыл болдур ийин. Ынчангаш чамдык кижилер ол ажылдан дыка түвексинер, аргалыг-ла болза өскелерже — хөрөңгилээн арагачыларже чуу кааптарын бодаар. Демги угбай ону база бодаан чадавас.

Ынды-бетим көрдүнгүледим. Шупту херекселдер белен, шуурун тур, чылапча арыг, паш тур, ораалда-даа бар. Чүү боор, ша-даа четпээнде, олурту шаап алдым.

Дашкаар үнүп келиримге, бичии уруглар өг кыдыында ойнап орлар.

- Ачаңар кайнаар барган — деп айтырдым.
- Ыяштай бейген — деп бичиизи харыылады.
- Кайнаар?
- Байлык айыындан — деп, база-ла ол оол харыылады.

Өг чанында оваалап каан хараган чыдар. Бөле-хаара куспактапкаш, өгге эккелгеш, отту кывыстым-на. Хараган амыр-ла болгай, хаг-ла, дораан хүрт диди. Суг дээш сагыш човаар чүве чок, мырыңай өг кыдыында. Арага үнер деп, бузу бургуткайнып олурда, чылапчаны долдур сугну кудуп кагдым. Шоргадан чиңге удазын дег дыйлагар кара суг баты-ла эвеспе! Таалааш, даамчырай берген, чүък баарында таакпылап олур мен. Та каш даңзаны тыртым ыйнаан, демги-ле чугаакыр оол эжик аксынга көстүп келгеш:

- Акый, одуңай өжүп калды — деп мындыг.

Дуп-тура халыдым. От адаанда чүү-даа чок, шуптузун ужудуп ап-тыр мен. Даштыыртан тудум четпес чээрген бөлүп алгаш, отче октаан — ол чүге дузалаар боор. Ол-бо халып, кургаг инек өдзэ дилээн — шуут чок. Ам канчаарыл? Өг иштин дескиндир көрдүм, оттулупку дег чүү-даа чок. Ынаалар бар. Оларже каннап хол сунар мен. Эргүүлге бар. Ону канчап үрегдээр деп мен. Кижини бак-даа болза, кижини-ле болгай, ыядыр арынныг, ызырар диштиг.

Ынчан, бажым туттунуп алган тура, сактып келдим! Будумда ийи сапыым бар болбазыкпа. Кирзовый сапыктар аан! Кывынгыры аайлыг эвес, бир-ле саат ышкажыгай. Оң буттаазын ушта тырткаш,

отче киир шывадым-на. Сапык дазырткайнып, дырыжаңайнып чыда, чарс тог дээш, чалбыраашталып-ла үндү. Арага-даа база катап аттыгып туруп берди звеспе...

Ийи суг солуп тургаш, бир пашты эзип алдым. Арагам-даа литрниң, дөмбүңүм долу. Ижеринге-даа далашпайн, таакпылап, чүүкке чөлөнгөш, ийи будумну хере тепкен олур мен. Оларымның бирээзи чанагаш, бирээзи идиктиг. Каткым-даа кээр. Саарзык идикти канчаарыл? Чоор ону, оон соок-даа болбас, изиг-даа болбас. Ушта тырткаш, отче киир кааптым. Дырс-дырс дээн соонда, хүрт диди.

Ам чүү боор, арагамны шаажаң долдур куткаш, тын тынмайн ток кылдым. Богдаа, бо кандаай чоор? База куткаш амзаңгырлап көрдүм — чүгле чылыг суг, бичии-даа ажыш дээр чүве чок. Карара өлүп калган, дала берген олур мен. Таакпылаар дээримге, даңза аксымга кайын ызыртынар, чүге дээрге аас аңгайып калган. Та кайы хире ынчаар олурдум ыйнаан. Бир дыңнаарымга, демги угбайның «Ха! Ха!» деп инектер доскан үнү дыңналып келди. Сырбаш кынгаш, тура халып келдим. Ийи бутта ийи идик чок. Ол-бо дилеттиниң чоруй, сактып келдим, отта-ла болгай. Суугуну хараарымга, чүгле хүлү чыдыр.

Уваа элдеп, таанда канчап суг үнер хойтпак боор дээш, доскаарны бакылаарымга, үстү ак-саржагланы берген, долу хойтпак шыыгайнып, мыжырткайнып, олчаан тур-ла. Тьук, сени! Кончуг согурну хойтпак орнунга ооң чанында доскаарда божа хайындырып ап-тыр мен ийин оң. Ындыг ыянчыг чүве каяа турар. Хайыраан идиктерим.

Оон чүү боор, демги угбай келбээнде, чут чажыртынып, карак ажыт дезипкен болбазык мен бе. Эзирик чоруурга, ындыг эрээлиг чүве-дир, көрдүңер бе, боданыңар. Хайыраан идиктерим.

Деспил-оол САНЧЫ

Шоорлуг хемим чону чечен

Чорук кылып, ырай бээр мен.
Чоза хемим сакты бээр мен.
Шораан кызыл Согуна даам
Чоргаар харап, манап турар.

(С. Сарыг-оол).

«Чоруккур аъттың шошкууру чымчак. Шоорлуг хеминиң чону чечен». Бо мээң кырган-ачам Донгак Ойдултуң чугаазы-дыр. 50 чылдар төнчүледир «Хайыраан бот» деп шиини көргөш, чугаалап олар чүвө: «Бо-ла Шогжал ашактың тенек оглу Көк-оол, Дүктүг Агбаан оглу Сарыг-оол суглар тыва хөгжүм суртаалының тергиилекчилери апарган чүвө-дир. Өскөн-не черлери Чоза, Торгалыг, Шаалааш-ла болгай. Олар кезээде улуг инек-даштыг, ыр-шоорлуг хемнер. Кижиниң өскөн чериниң салдары ол хире бүрүлбаазын күштүг боор чоор, оглум» дээш, дөңгүр бажымны чыттап каан чүвө. Оон эгелээш-ле, Өвүр-Торгалыгны чогаалчылар чурту деп адай берген.

1986 чылда Торгалыг суурга С.А. Сарыг-оол аттыг чогаал музейи кылыр деп чоннуң идея-кейи көдүрүлгөн. Ынчангы партияның район комитеди, ооң агитация-пропаганда килдизиниң эргелекчизи, чогаал сайгарыкчызы, чогаалчы Чүлдүм Чап изи-биле деткип, боду хол дээп кирипкен. Үр болбаанда, Торгалыг суурнуң ортузунга ишти-дашты каас-чараш, музейге тааржыр бажың белең болган. Иштинге салыр чурук-экспонаттарны республиканың Чогаалчылар, Чурукчулар эвилелдери, Культура

ямызы, районнуң, совхозтуң совет партия ажылдакчылары, школа коллективтери, чогаалчының чоок кижилери чыып, четчелепкеннер. Ол музейге ийи чылдың нүүрүн көрүп ажылдадым. Эвээш үе-даа болза, тыва чечен чогаалга хөй эвес-даа бол, үлүүм киирген мен деп чоргаарланып чоруур мен.

Республикавыстың булуңнарындан хөй-ле улус аалдап кээп, сонуургаан чүве. Москва, Ленинград дээн ышкаш улуг хоорайлардан келген эртем ажылдакчылары, археологтар, этнографтар, кожавыс моол күрүнениң Давыс сумузунуң школачылары кээп турдулар. Сезен чылдар төнчүледир рынок системазының чыды кээп, коммунистиг партия бойлап, улуг ССРЭ буступ дүжерге, Торгалыг школазынче дамчыдыпкан. Ам ында тыва чогаал кичээлинге хереглээр бичии булуң бооп турар.

Бүгү Тывага ат-сураа алгаан чаңгыс чер-чурттугларывыс дугайында материалдар ында хөй.

РСФСР-ниң алдарлыг, Тыва АССР-ниң Улустуң артизи, шиичи Виктор Шогжапович Көк-оол Тыва уран чүүлдүң, театрның таваан салып, адын алдын үжүктөр-биле кезээде сиилбиттирген. Тываның Улустуң чогаалчызы Степан Агбаанович Сарыг-оол Тыва чогаалдың оваадай бөргүн кетти. Чогаалчы, хоочун журналист, «Шын» солуннуң редактору Донгак Одай-Сүрүнович Бегзи «Өңүктөр дугайында тоожуну» арттырып каан. Билдингир журналист, тыва чогаалда юмор болгаш сатираның эгелекчизи Түлүш Дадар-оолович Кызыл-оол хөй солун чугааларны бижээн.

Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, сыгытчы, шүлүкчү Санчы Донгакович Кызыл-оол Чоза хемниң аксынга-ла «чадаганның хылдарын» уярадыр шелип, «кашпал хемге ыры долуп, хая-дашка чаңгыланып» чорда, кызыл-дустай бергени харааданчыг.

Тыва Республиканың алдарлыг чогаалчызы, шиичи, артист Владимир Седипович Серен-оол Торгалыгның ооруунда «сөөскен-нер чечектелип турда», «дойлаашкынга» киржиринге хөлчок-ла ынак кижичүве.

Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, калбак чогаалдың «ханы» Эдуард Люндупович Донгак Чоза хемге, мээң ада-ием аалынга, «талыгырда чаңгы» дыңнап, «сыын чадында», «эрги хонаштар» кезип, «хөлегеден дезип», «өң-баазын чечектер» чыып, чогаалдарын бижип чораан.

Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, шүлүкчү Николай Шагдыр-оолович Куулар «маңган ак кулун» мунуп алган «катап келбес», «даңгына» деп Чоза хемниң «дүүшкүннерлиг ээр-дагыр оруктарынга» ырлап чорда, каш-даа удаа ужурашчык мен.

Бо чогаалчыларның чуруктары, ном-дептери, чогаалдары, эт-севи Тывага бир дугаар С.А. Сарыг-оол аттыг чогаал музейин ээлеп турган. Бир эвес чуртувус сандарап, бузулбайн, ачылыг партиявыс амы-тыны «үзүлбээн» чүве болза, музейниң салым-чолу бир янзы бооп, даштыкы-даа аалчыларны сонугады бээр чадаvas деп бодап кээримге, харааданчыг-дыр. Чогаалчы кижии черле үш өнчүлүг болур чүве дээн. Ол дээрге: төрээн чурту, төрээн чону, төрээн дылы. Үстүнде ады кирген чогаалчылар шупту төрээн черин, төрөл чонун төрээн дылынга алгап-мактап, сеткил байлаан арттырып кааннар. Дус-Даг чону шуптузун хүндүлөп, сактып чоруурлар.

Торгалыг, Чоза, Дус-Даг чүгле чогаалчыларның эвес, каргыраажылар, хөөмейжилер, сыгытчыларның база уязы чер. Алдан чылдар эгезинде «Торгалыг» колхозка республиканың мал ажылдакчыларының семинар хуралы болган. Аңаа колхозтуң клуб эргелекчизи Санчы Кызыл-оол:

Кара дуруяа ужуп келгеш,
Турлагзынган Успа-Хөлүм.
Каш-ла кожуун чону келгеш,
Кайгап чонган Торгалыгны

деп ырлавышаан, сыгыртып каан. Ол-ла хевээр «Кара-дуруяаның» чүглери-даа хыралбаан, харын улам херлип, бөмбүрзекти эргээн деп боор. Чеден чылдар үезинде Куулар Сергей Венгрияга чедип сыгырткаш, «Алдын-Доос» шаңналдыг ээп келген. Ооң соонда Чаш Геннадий Америка дипче «Кара-дуруяа»-биле ужуп четкеш, ында сыгытка ынактарның сарыын хайындырып калды. Тываның Улустуң хөөмейжизи Тумат Геннадий «Кара-дуруяа»-биле өзектеп туруп, «Тыва» ансамбльди тургузуп, Азия, Америка, Европа дипти эргиди. Чоза хем-биле дазыл-дамыры тудуш, Тываның улустуң хөөмейжизи Герман Куулар Азияда түрк уктуг төрөлдөривиске бараалгап мага ханды. Ам Герман Куулар Торгалыгның хөгжүм школазында тыва хөгжүм башкылап, Кара-

дуруяа аттыг сыгытчылар ансамбли тургузуп алган, келир үениң «Кызыл-оолдарын» белеткеп турар. Оларның оруу узун, чоруу ылгын дээрзи билдингир. Үстүндө хөөмейжилер шупту Тывага эрткен «Хөөмей» деп делегей шуулганының аңгы-аңгы чылдарда тиилекчилери-дир.

Чоза, Торгалыг — чарынныгга адаанын алыспастарның база чурту чер. Маңаа хөй эвес чижектен кирип каайн: ТАР-ның начын мөгези Куулар Сүрүң-оолдуң оолдары Куулар Шагдыр-оол, Даш-оол 60-80 чылдарда шыырак-ла тудуп турдулар. Билдингир мөге, моолдарны Тываның довураанга чаңгыс эвес бораан Куулар Чимитти танывас кижжи чок. Ол база уктуг мөгедир. Ооң девиириниң чаражын, эът-ханының мөчөк-мөчөк, сииреш, шевергинин магадаар бис. Аныяк оолдар хүрежинге ийи чыл улаштыр ийи «Ока» биле шаңнаткан Седен-оол Кимни шупту билир. Оларның соон салгап, өзүп оар аныяк мөгелер республикада ады үнүп эгелей бердилер.

Ынчап кээрге, Чоза, Торгалыг — ажыл-агыйжы, тараажы, малчыннарның, ат-сураглыг чогаалчы, сыгытчыларның, «алдан дөртке» арыг тудар Арзылаң, Чаан, Начыннарның чурту-дур. Бо хире ат-алдарлыг хоочун коктугларны чаяаганда, өскөн черинге кым чоргаарланмас боор. Өскөн черим — өзүм-тыным дээр ужурум ол.

Делегейге дески чүве турар эвес. Ак биле кара, эки биле бак, өлүм биле өзер назын кезээде месилдежип чоруур. Кижжи деп амытанның амыдыралы база ындыг. Чамдыктарының чуртталгазы каткы-хөг, ыр-шоор-биле эгелээш, карак чажы, ыы-сыы-биле-даа төнер. А өскелерниң сыр дедир, карак чажы, ыы-сыы-биле эгелээш, каткы-хөг, ыр-шоор-биле доостур. Ол дээрге дириг кижиниң чурттап эртер назынының кайда-даа бижиттинмээн хоойлузу-дур. Ынчалзажок мээң өскөн хемим унунга амыдырал энерелдиг ие кижиниң эргеленчиг үнү долган өпей ырдан эгезин алгаш, эрес-кайгал ажыл-ишчи тура-соруктуң хей-аът киискидик-чизи — ыры-шүлүк, сыгыт-хөөмей-биле дооступ турар деп бодаар мен.

Бо кыска чүүлүмнү бодумнуң оглум, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, ыраажы, шүлүкчү, сыгытчы, хөөмейжи Санчы Кызыл-оолдуң ишти-хөңнү кударап кээрге, оожургадып чорааны сыгыдының сөзү-биле доозарын чөпшээреп көр, эргим черим.

Чаптып баткан Чоза хемде
Сарыг бүрү хадый берди.
Самдараңнаан күжүр боттуң
Сагыш-чүрээ куюмналды.

Мышкыр-оол МОНГУШ

Өөренип чорааным

(Эгези «Улуг-Хем» № 3-4 (2007), № 1 (2008) «Кырган-ачам Садылажык»

Ачам школа доозар чылымда Шекпээр суурга чок апарган. Авам шагда-ла, мен билир-билбезимде чок болган. Ам бүдүн өскүс артым. Кым меңээ дуза кадарыл? – Бо айтырыглар бажым коңгалааш турупкан. Ынчан колхоз үезинде көдээ суурга акшалыг кижиде чок турган. Угбам Дыдай, честем Мадар-оол чүгле орукка өй чүве тып берген. Ооң-биле Кызылга чедип келген мен. 1958 чылдың алды ай төнчүзү чүве.

Хереглекчилер ниитилелинге чеде бердим. Иркутскийнин өлүк-тывыш техникумунун чарлалын азып каан тур. Алдан-Маадыр чурттуг Шүлбен-оол Ооржак-биле кадрлар килдизинге бардывыс. Аттестадым көргөш, демдектери эки кижидир дээш, аңныыр дугайында билим хынаан. Хан-Дээрден бээр ачам-биле аңнап чораанымны чугааладым. Өлүк-тывыш, аң ажил-агыйының салбырынга кири бижи калды.

Барыын-Хемчиктен Хеймер-оол Ооржак, Улуг-Хемден Август-оол Монгуш, Сүт-Хөлдөн Шүлбен-оол биле мен дөрт кижидир ол техникумга ынчан бир-ле дугаарында Тывадан барып өөренип эгелээн бис.

Чурттаар чер чок техникум болган. Дөртөлээ бир кырган кадайның бажынын хөлезилеп алгаш, аңаа чурттап турдуvus. Дайын сөөлүндө бөдүүн кижилер хырнынга өй, амыдыралы берге-даа болза, сургуул кижиден чүве негевес, дыка-ла эки үе.

Өөрөдилге соонда демир-орук станциязынга барып хөмүр, цемент дүжүрүп ажилдаар бис. Эки чүвези, акшаны дораан санап бээр.

Ийи чыл чартык өөренип чорумда, класс башкызы кел дээн. Чеде бердим. Эрткен чылдарда демдектериң эки-дир, чүгле ийи дөрттүг кижидир сен. Ол эртемнерни катап дужаап көрөм

дидир. Катап бештерге дужаап алдым. Ынчангаш Кызыл диплом алган мен.

Иркутск девискээри дыка-ла онза, чараш чер! Ол өөренип тургаш, Бурят чуртунда Жигалов районда Усть-Орда деп черге практика эрттирип барган бис. Улан-Удэ чоогунга турган аң азыраар улуг ферма-дыр ийин. Соңгу чүктүң ак-көк дилгизи, узун дүктүг кара дилги, Америкадан эккелген эки уксаалыг кундус — бо аңнарның эдержир, төрүүр үелеринде 20-30 хонукта оларны ажаап-карактап турдувус.

Часкаар бир дүне төрүүр кундус демир кажаазындан үне халааш, «дургуннаан», бүгү ферма ол дээш, угаан үнген болгай.

Ферманың директору таңныылдан эгелээш, шимчээр-ле кижиге бүрүзүн бөлүп, улуг дүвүрээзин үндүрүп, бажын ыжытты:

— Миллионер ферма улуг каражага таварышкан, ат болдувус, эштер. Таңныылдың кырынга салырга-даа, ол чүзү-биле төлээрил?! Бо кундушту тып эккелген кижиге ооң өртээн ийи катап ажыгга төлээр мен. Сес-тос оол төрүүр улуг өртектиг америк аң-дыр. Дилеңер, истеңер! — деп, салба дужаап турду.

Апрель айның төнчүзү-ле болгай. Истелге кылыр кижиге бүгү байдалды баштай өөренип билип алыр. Ол аңның этикетказындан көөрүмгө, бөгүн-даарта төрүүр өйү келген. Картон саазында ооң эдеришкен үезин айтып каан боорга, ону барымдаалап санап үндүргеним ол. Садыгга сыңмаан сарыг-кундус деп чүвези бо-дур але. Жежиниң өртээ улуг боорга, чүү шагда кыдат бүүзеге делгээринден безин коргар чүве дээн. Чоп хоранныг чоор, бо аңны тып алгаш, шаңналын алзымза деп бодап ор мен. Студент кижиге төгөрик херек болбайн.

Аңнар дажыыр хааржак ап алгаш, ооң иштинге чемин суккаш, кундус ынаар кире берзе, эжиин хагдына бээр кылдыр сээннеп кагдым. Кончуг эрте тургаш, барып көрдүм. Чүү-даа чок.

Май бирээ турган. Ол дүне хар чаапкан. Ис кезип чорааш, кундуштуң изинге таваржы бердим. Салдынар ужур чок, сүрүп-ле ор мен. Бир бажың артынга дагаа сеги эккеп каан болду. Быскан хар эрээн. Демги хааржаам иштинге чемиштээш, кундус бо-ла олчазынга катап келир-ле болгай дээш, клетканың аскын ажыткаш сээн тырткаш хаап калдым.

Ол дүне орта удуваан мен. Ал сагышта кундус. Даң адып орда, бардым-на. Кундузум клетка иштинде олур.

Сөглээн сөс — керткен ыаш. Бурят даргам аскын ээлээн, 90 рубль-биле шаңнаан. Ол үеде ол хире ашка дыка үнелиг. Барык-ла суд даргазының бир айда шалыңы деп болур. Барып-барып май 2-де төрүттүнгөн хүнүмде ол «дургунну» тып алган мен. «Зоркий -2 Е» деп фотоаппарат садып алырымга безин, элээн артып калган.

Чазын Ангара хемниң кыдыынгa балыктап чорааш, чөгенчиг чавыт бажыңга таваржы бердивис. Чеде бээривиске, баштай тыва кижиге деп бодаан бис, казак ашак шаараш демир кажаада өдүрөктөр азырап турар болду.

Хемге четки салып каар. Өдүрөк туттуна бээрге, бодунуң муңгаш кажаазыңга азыраар кижиге бооп-тур. Четкизиниң карактарында хөй-ле чөвүрээ, пок туттунган, ону арыглап чадап хинчээн көрүп олур.

— Кырган кижиге дузалажып берээлем — дээш, Шүлбен оглум-биле ооң четкизин аштажы бердивис. Улуг четкини арыглап кааптарывыска, ашактың караа чырып, дуу кажаада өдүрөктиң бирээзин дөгерер дээн хевирлиг биске имнеп-самнап айыткап тур.

Өдүрөк эъди чип, ашакка чаа-ла хүндүлеттивис.

Дыштаныр хүннерде аңаа барып, ашактың токпаан белеткежиپ турдуvus. Бир кышты шыдаар кылдыр оваалай чарып берген бис.

Диплом алган хүнүвүсте ашак-биле байырлажып алыр дээш, чеде бердим.

— Көргүзем — дидир.

Шупту бештерлиг дипломну ашак көргөш, бажын чайгаар болду. Улуг эргээн өрү сорташ кылгаш: «Чаксы!» — деп мактап, ол боду кызыл диплом алган дег, өөрүп турду.

Хааржак иштинден арыг хевин уштуп, кеттинген тур. О, ашактың орденнери хөрөк долу! Дайын киржикчизи маадыр кижиге болган.

Ашак мээң идик-хевимни көрүп туруп-туруп:

— Бо хире чараш ромбикти кадаар эки костюмуң бар бе? — деп орустап айтырды.

Ырак черден келген өскүс кижиде эки хеп кайда боор. Мындаагы шаңналым артыы-биле ак хөйлең, иштики хеп садып

алган болгай мен, кыжын фуфайкалыг кыштаан, идиимниң мурну сөктү берген...

— Костюмум чок. Ажырбас, ажырбас, сөөлүндө садып аар мен — деп, ашактың човаанындан шала эпчоксунар-даа мен.

— Чоруулу, мен бирээни кылып эвес мен бе, көөр сен. Кижиге күжү үнелиг чоор — дээш, мени эдертип алгаш үнүпкен. Троллейбуска олурупкан бис. Хоорайның төвүнгө келгеш, садыглар кезип тур. Ол шагда бараан чегей, эки чүве тыптыр эвес. Бир садыгга келгеш, чех идик, костюм садып берди. Бодунуң чаңгыс оглу-биле дөмей, кайгамчык-ла эки кижиге болган. Ада-ие чок деп чүвени көргөн кижиге караам чажы бүлдеш дээн. Ашак эктимче часкап-часкап, каттырып каан.

Дооскан-даа болза практика эрттирер чурум бар. Халас өөреткен долуу-даа ыйнаан. База катап Жигалов районунче чорудупкан. Иркутск хоорайдан 160 километр хире черге Лена хемге турган бис. Аңаа белеткел конторазы турган. Мени бир аңчы ашакка кожуп калды. Тускай программалар бар-ла болгай. Тос айның төнчүзү, кидин-не тоорук ажылы эгелээн үе. Сулагай, бедик пөштерлиг хем уну. Тоорук дээрге кара-шаар! Бир үстүрүптөргө, долу чаап турган-биле дөмей, чүгле бажың туттунар сен, ол-бо токунайнып дүжүп турда, кижиге эдереппе каар. Удуртукчу мени бүдүү хайгаарап, каттырып-даа турар. Бажымны холум-биле дуй тудуп-даа орзумза, тооруктарның чиңгис адаанче караш дээнин демдегледип, сактып ап орам мен, удавас шоодай доллар, чыып маңнап турумда, дийң сывыртаан киш-биле дөмей мен.

Ол аңчы тоорукту бичии машинага долгадап сайлаарыңга мени өөредип каан.

Эң-не берге чүве, ыргак-сээк, хүлчүк чүдек орам чораан, арын-башты марбыйты ызырып кааптар. Хыраа дүжүп, сооп келгенде, ам амдаан.

Ол аңчыны Федор Савельевич Селин дээр кижиге болган. Үжөн, дөрттөн шоодай бар, дыка-ла хей тоорук ажаажып элээн болдум. Арыг агаарга аң эъди, балык чип, одаг өгледип чоруурга, онза-ла!

Хар кылыннап кээрге, ам тоорук ажылы соксаан. Улаштыр тайга бедиинче өлүк-киш сүрүп чорупкан бис. Дөрт бажыңчыгаш-тарлыг кижиге болган. Оларның аразы 7-8 км. хире. Аңчым ийи ыттыг. Бирээзи одаг кадарар, оозун аңаа кошкак доң-биле

баглап каар. Адыг-араатан келзе, күш-биле чүткүүрге, чештине бээр доң-дур ийин. Өскезин кишке салыр дээш, эдертип алыр.

Хар эргилей бээрге, хөй аңның шыырып каапкан изинге ыт безин аймай бээр чүве болгай. Чаа хар чаарга-ла, ийи-үш кишке таваржып, ол аразында дииңни чугаалааш чоорул, мырс кылып, курга астып ап чоруур бис, бел шыдашпас, чоорту аартап-ла оран. Ынчап олча-омактыг чорааш, ийиги бажыңчыгашка кээп хонар. Одагга от салып, паш хайнып турда, дииң, киш сояр – аңчы кижиниң ажылы, шынап-ла хыл сыңмас болдур ийин.

Пат-ла могап турупкан болгаш арыг агаарга уйгу дыка ханы болур. Эртенинде хар чаапканда суг, ыт боду-ла эндевес, багдан ушта чүткүп турар. Шал-бул чемненип алгаш, аар бооларны чүктөпкеш, дөрт буттуг сойлуктуң соондан челип-ле оран сен.

Аныяк чалыы, сонуургалым-даа улуг, аң ажылынга бичиимделе ачам өөредип каан болгаш, Федор Савельевичиден олчатывыжым чыда калбас. Чааскаан чорууйн дээримге, ынатпас кижини, ыяп-биле кады үнер. Сээң-биле кады чорааны дээш, хүннүң-не меңээ акша санаар, практиканың негелдези ындыг чүве дээр кижини.

Кышкы хар улгадып келгенде, ыттар безин чудап, арып-доруп шаа үзүлгөн. Ынчан кишти капкалап турган бис. Чемиш кылыр балыывыс-даа бар, хүннүң-не олча үспейн турдуvus.

Чаа чыл чоокшулап орда, «Зил» деп машина келген, чанып чоруптуvus. Жигалов суурга чедип келгеш, чарлал самбыразын көөрүмге, ооң мурнунда аңныыр сезонунда эжим 530 дииң, 47 киш дужаагаш, бирги черде олуар кижини болду. Бо чылын ол саннарны база өлүктүң шынары-биле деңзи караан хензиг-ле чая базыпкан боор бис деп бүдүү сайгарып көргеш, иштимде өөрүп-даа турдум. Кызыл дипломну херек кырынга бадыткап каарга, Тываның адынга-ла эки болгай.

Октябрь 2008.

Чогаалчы болгаш үе

Зоя ДОНГАК

Чогаалчылар — чоннуң арны

Тыва Республиканың амыдыралында 2008 чыл кончуг онзагай, кайгамчыктыг ажыл-херектер-биле эртип турган. Ол ажыл-херектерге Тываның чогаалчыларының, журналистериниң, чогаалга, уран чүүлге хандыкшылдыгларының киирген үлүү эвээш эвес. Мен маңаа республиканың Чогаалчылар эвилелиниң дугайында бижикседим. Сактырымга, чогаалчыларның отчет-соңгулдалыг хуралы, аңаа эвилелдин баштаар чер кежигүннерин (ЧЭ-ниң даргазы — Ховалыг Маадыр-оол Бартыштаанович) соңгуп алганывыстан бээр үр эвес үе эрти-даа ышкаш, ынчалза-даа олар тургузуп алган планын амыдыралда боттандырып турар. Ооң бир көскү чижээ: Тываның чаа Чазаа, Гуманитарлыг шинчилелдер институту, Культура яамызы-биле Чогаалчылар эвилелиниң демнежиپ эрттиргени Тываның культура уран чүүлүнде эң улуг хемчеглериниң бирээзи — Тываның Улустуң чогаалчызы Степан Агбаанович Сарыг-оолдуң төрүттүнгенинден бээр 100 харлаанынга тураскааткан байырлалы-дыр. Ук байырлалдың бедик деңгелге эрткенин онзагайлап демдеглек-седим. Байырлал эртем-практиктиг конференция-биле эгелээн. Эртем-практиктиг конференция соонда секцияларга үстүп алгаш, эртемденнер ажылын аңгы-аңгы черлерге уламчылааны база ыры, шүлүк мөөрейлери-биле капсырлажы бергени арай таарымча чок болду. Мен эртемденнерниң солун ажылдарын дыка-ла дыңнаксадым, харын К.А. Бичелдейниң «бо бүгү илеткелдер, материалдар аңгы ном кылдыр парлаттына бээр» дээни сагыжымны бичии оожургатты. Ынчалдыр-ла ыры, шүлүк мөөрейинге артып калдым. Ынчалза-

даа ол бүгүнү эртемденнерниң боттарындан дыңнап, билип алган болза, кончуг эки ийик. Ынчангаш моон соңгаар бо чергелиг хемчеглерге кончуг чугула чүүлдерни чаңгыс хүнде, чаңгыс шакта эрттирбезин сүмеледим.

Бо байырлалга республиканың эң ырак кожууннарындан база 4 харлыг Самирадан эгелээш, Хоочуннар бажыңындан 60 хар ажыг Чапай Сотпага чедир кымнарны чок дээр. Мөөрейде киржип келгеннерниң-даа, залда олуруп турар көрүкчүлерниң-даа хөй кезии өөреникчилер, студентилер. Олар хөлчок бедик көдүрлүүшкүннүг киржип, байырлал бедик деңнелге эрткен. С.Сарыг-оолдуң чогаалдарынга ыры, шүлүк мөөрейлери, аныяк чогаалчылар ортузунга мөөрейлер чер-черлерге көдүрлүүшкүннүг эртип, ооң тиилекчилери республика чергелиг мөөрейге киришкеш, ыры, шүлүкке, аныяк чогаалчылар аразынга бирги чер — беш муң, ийиги чер — үш муң, үшкүзү — муң акша шаңналдарын болгаш С.А. Сарыг-оолдуң чаа үнген «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп номун база өске-даа чогаалчыларның автографтыг чаа номнарын белекке алганнар. Чогаалчының бодунуң адын салган, эки күзээшкиннерлиг номун ооң холундан алыры — канчаар-даа аажок үнелиг, өртеп чок белек ышкажыл!

Ыры, шүлүк мөөрейиниң киржикчи бүрүзү бот-тускайлаң, кайгамчык-тыр. Бодум хуумда 4 харлыг Самира Седен-оолду дендии чаптадым. Тыва хептиг, Өвүр кожууннуң Торгалыг суурда «Херел» уруглар садының кижизидикчизи бо бичии уруг акы-угбаларын ажыр шүлүктээр чаптанчыгбай болду. Ол алызы барып, чогаалчы апаарынга идегелим улуг. Мөңгүн-Тайга кожуунда Мугур-Аксының №1 школазының өөреникчилери Донгак Буян ыры мөөрейинге ийиги черни ап, Донгак Светлана, Саая Аялга, Оюн Милан оларның шүлүктеп, ырлап, шиижиткен көргүзүглерни ойнааны өскелерден онзагай болдулар. Эки «септеп-селиир», улам ыңай өөредир болза, бо өөреникчилерден езулуг артистер үнүп болурун, чогаадыкчы салымныын көргүстүлөр. Тываның күрүне университединде тыва аас чогаал болгаш литература кафедрасының башкызы Алимаа Хензиг-ооловна Херелдиң «Алдан-Дургун» деп романдан үзүндүнү аянынг номчааны, шынапла, бирги черге төлептиг болду. Мындыг талантылыг башкының студентилери ону дөзээр болзунам!

Аныяк чогаалчылар аразынга мөөрейниң тиилекчилерин чоргаарал-биле адаксадым: 1-ги черни Өвүрдөн Эрик Донгак, 2-

ги черни Кызылдан Игорь Принцев, 3-кү черни Ак-Довурактан башкы Сайлык Монгуш олар алган.

Бо байырлал тыва чоннуң бодунуң алдарлыг, чончу, салым-чаяанныг оглу С.А. Сарыг-оолга мөңгези-биле ынаан, ооң чогаалдары мөңгө дээрзин бадыткады.

Ылаңгыя: «Мөңгүн-Тайга баары чурттуг,

Мөген-Бүрен уну чурттуг...» —

азы «Саны-Мөге» деп шүлүглелден үзүндүлерни мөөрейниң барык киржикчи бүрүзү чугаалаан санында-ла чогаалчының Мөңгүн-Тайгага чаңгыс эвес удаа чораанын, ооң чону-биле сырый харылзаалыын кижиге эскерер. Мээң ажы-төлүмнүң ачазы Донгак Кара-оол Биче-ооловичиниң авазы Дыртыына Мага-Шириевна кунчуум мынча дээр кижиге: «Саны-Мөгениң шын адын Саны-Шири дээр, мээң ачам Мага-Шири-биле кады төрөөн алышкылар болгай».

Байырлалга «сылдап», ооң ийиги хүнүнде чогаалчыларны ТР-ниң Национал музейинге «Хааннар шынаазының байлаа» деп делгелге, ында С. А. Сарыг-оолдуң музейжигежи-биле таныштырганын, көргүзүп тайылбырлаанын чогаалчы бүрүзү чылыг сактып, чүректеринге шыгжап арткан. Кончуг уран-шевер, кайгамчык ол алдын каасталгаларны көрүп тургаш, бистиң Тывавыска скиф үезинде чурттап чораан өгбелеривиске кижиге чайгаар-ла чоргаарланы бээр чорду. Музейниң ажылдакчызы, билдилиг тайылбырлакчы Шончалай Ондардан чогаалчылар хөй айтырыгларны сонунураан. «Бажының сөөктери каш черлерде үттерлиг херээжен кижини күш-биле өлүргөн боор» — деп, ол чугаалаарга, ТР-ниң Улустуң чогаалчызы Ч.Ч. Куулар: «Эмин эрттир чараш боорга, ындыг кончуг» — дээрге, чир шоң дүштүвүс-даа...

Ол-ла кезээ хөгжүм-шии театрынга уран чүүлдүң мастерлериниң кончуг солун концертин таалал-биле көргөш, улаштыр ужуражылга-шайлалгаже чалаттырдывыс. Аңаа дыка үр ужурашпаан чогаалчылар сагыш-сеткилин ажыдып, мага хандыр дыштанганнар.

Мен колдуунда мурнуку чылдарда Мөңгүн-Тайга, Чаа-Хөл кожууннарынга чурттап чораан болгаш, тыва чогаалчыларны чүгле оларның чогаалдарындан билир чордум. Ам бо чоокку үеде олар-биле кожа олуруп, оларның чагыг-сүмезин дыңнаары көп-көдээден үнген кижиге дыка-ла солун, өөрүнчүг-дүр. Ылаңгыя

чүглө Тывада эвес, оон дашкаар безин диңмирей берген сураглыг критик М.А. Хадаханэни кижиги канчап дыңнаксавазыл? Ооң: «С.А. Сарыг-оол — тыва Пушкин, араттардан үнгөн тыва Некрасовтур. Ол биле С. Б. Пюрбю — Тываның баштайгы профессионал чогаалчылары-дыр. С. А. Сарыг-оол кайгамчык чымчак сеткилдиг, чугаакыр, тыва аас чогаалдан үнгөн болгаш, чонга чоок. Якутиядан Семен Данилов-биле чоок эдержип чораан, Ч. Айтматовтуң ийи тоожузу ол очулдуруп, өске-даа чогаалчылар-биле сырый харылзаалыг чораан. Бирээзи кадайын, өскези ашаан чидирген, амыдыралының кончуг берге үезинде тыпчып алганы Мария Давыдовна Черноусова-Сарыг-оол ооң быжыг чөленгиги, очулдурукчузу, бирги номчукчузу. Оозун ол «Мак» деп чассыдар чораан. Мак ооң бүзүрелин шынзытканының херечизи — ооң чогаалдары амгы үеде бистиң музейде кадагалаттынып турары.

1968 чылда-ла «Сибирьниң оттары» журналга С.А. Сарыг-оолдуң чогаалдары парлаттынып эгелээн. ССРЭ-ниң Чогаалчылар Эвилелиниң кижигүнүнче мени ол сүмелеп киирген. С. А. Сарыг-оолдуң чогаалдарын ам-даа номчуңар, катап-катап шинчилеңер, уругларыңарже дамчыдыңар. Эң-не кол чүве — тыва дылыңарны кезээде хүндүлөп чоруңар» — дээнин кижиги канчап уттур.

Сураглыг чогаалчывыс Е.Т. Танованың: «Делегейниң күчүлүг хеми Енисей дамырактан эгезин алганы дег, С.А. Сарыг-оолдуң чогаалдарының эге дөзү — улустуң аас чогаалында, ойтулааш үезинде кожамыктарда. Ойтулаашты ону хоруп турар үеде бижипкен дээш, обком партияга ол-даа, мен-даа хемчээдип, сайгартып турган бис. Тууйбуну эптеп салган тудуг ышкаш, тыва улустуң чогаалдарының чоок аяннажылгазын С.А. Сарыг-оол «Алдын-кыс» деп шүлүглелинде билдилиг ажыглаан. Кандыг-даа чогаал бодунуң үезинде төрүттүнер. Сөөлүндө «Алдын-кыста» эде кылган одуругларга (партийжи дүжүмөттерниң айтышкыны бооп чадавас) таарзынмадым. С. А. Сарыг-оол, Б. Хөвөңмей, С.Б. Пюрбю, О. Сувакпит — аллитерацияны, дыңзыг азы кошкак дыңналыр улусчу аянны тыва шүлүк чогаалынга ажыглап эгелээн баштайгылар ол. Маяковскийге дөмөйлештир С. А. Сарыг-оол, С. Б. Пюрбю бижип чораан. Ол кандыг-даа аргаларны ажыглап тургаш, чаа аргаларны чүглө бодунуу-биле дилеп, тып ап чораан. Үстүндө адааным чогаалчыларның соондан М.Б. Кенин-Лопсан баштадыр эткир үннүг, дидим сөстүг ийиги салгалдың чогаалчылары тыптып эгелээн. С.А. Сарыг-оолдуң

чурттап чораан бажыңының чоогунга угбам, честем кожа, эп-найыралдыг турганындан база бо-ла чыглып, хөөрежи бээрин аныяамдан билир чордум. С. А. Сарыг-оол дыка чечен-мерген, орган улустуң бажын санай чижип кожамыктаар, аргажок баштак кижиге. Бир катап Максим Мунзук артист-биле чижип кожаңнажып, «Кара-кызың...» деп тургаш, ону хорададып-даа алган турар чүве. А мен:

Сараланы, Дораланы
Чара челзип орза-даа чүл.
Сарыг-оолдуң, Салим-оолдуң
Салгакчызы болза-даа чүл —

деп оларны өттүнүп чорааш, чогаалчы апардым» — диди.

Чоокта чаа «ТР-ниң Улустуң чогаалчызы» хүндүлүг ат алган «Улуг-Хем» сеткүүлдүң кол редактору, ТР-ниң ЧЭ даргазынга ажылдап чораан Черлиг-оол Чашкымаевич Куулар: «С.А. Сарыг-оолдуң төрүттүнгенинден бээр 100 харлаанынга тураскааткан байырлал эрткен, амгы, келир үени харылзаштырып турар үстүп болбас, үнө чок ужук-тур.

Тыва чогаалдың үндезилекчилери — С.А. Сарыг-оол, С.Б. Пюрбю. Ол Москвага 1936 чылдан эгелеп, Литератураның дээди курстарына өөренип тургаш, чогаал далайынче эштип, шымнып киргеш, ооң чажыттарын шиңгээдип ап эгелээн. Аңаа бурун өгбевис, ооң кырган-ачазы Түлүш Баазаңайның тоолдары ужук болуп, чоннуң аас чогаалы үндезин болуп, арыг, кылаң аржаан ышкаш чогаалдары ам-даа чоннуу дээрзин бөгүн көрүп, дыңнап тур бис. Мен, хөй хойлуг Чашкымай деп ашактың оглу, 9 харлыымда Хорум-Даг школазынга өөренип кирдим. Ол үеде ырлажып турган кожамыкты черле утпас мен:

Он сес харга четпейн чыткаш,
Олурушпаан болурумгай.
Эртем-номнуң, депшилгениң
Эжиин ажып алырымгай...

Өскүстүң өскүзүнден өлбээн Өвүр чурттуг Сарыг-оол-даа, мен-даа эртем-билигже чүткүлдүг чордувус. Ынчангаш, ажы-төлүм, эртем-билиг эзремиче эштиңер, шымныңар! Тыва дылыңар черле утпаңар! 300 чыл болгаш, биче буурай улустуң дылдары чиде бээр. Ынчангаш С.А. Сарыг-оолдуң төрүттүнген хүнүн

«Тыва дыл хүнү» кылдыр доктаадырын сүмелеп тур мен. Бөмбүрзекте ында-мында чеже-даа дайын-чаа өөскүп турза, тыва чогаал, ылаңгыя тыва шүлүк чогаалы сайзыралда. Чүгле хөөмейжилер, даш чонукчулары Тывазын делегейде алдаржыдып турар эвес, а тыва чонну С.К. Тока, С.А. Сарыг-оол чогаалдары-биле делегейге алдаржыткан, амгы тыва литературада чедииш-киннер бар. Делегей чогаалдарының деңгелинде бижиттинип турар, тыва чогаалдың бурунгаар хөгжүлдезин бадыткап турар Эдуард Мижиттин, Алексей Бегзин-оолдун сөөлгү чогаалдары генетиканың атом үскүлежишкени, космостун шимчээшкени-биле илереттинип турары кайгамчык».

З.Б. Самданның саналы-биле С.А. Сарыг-оолдун «Аңгыр-оолдун тоожузу» ХБАБ-ка чаа өг-бүле туткан аныяктарга белек кылдыр бээрин улус шупту изии-биле деткээн.

Ынчангаш Тываның Чазаанга, Культура яамызынга, республиканың Чогаалчылар Эвилелинге Тываның чогаалчыларының мурнундан бо байырлалды мынчаар эки эрттиргенинге өөрүп четтиришкенин чылыг сөстөрүн илереттим.

Бо байырлалдан аңгыда Салчак Тамбаның Каа-Хем кожуунга, Сергей Пюрбюнуң Улуг-Хем кожуунга, Степан Сарыг-оолдун Өвүр кожуунга, ол ышкаш республиканың А.С. Пушкин аттыг база Чуковский аттыг уруглар библиотекаларынга чогаалчыларның юбилейлеринге тураскааткан хемчеглерни чезезин ол дээр!

Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Кызылдың чогаалчыларын баштап алгаш, М. Б. Ховалыг биле А. С. Бегзин-оолдун 2008 чылда эгелеп кааны «С. А. Сарыг-оолдун кокпазы» деп маршрутту 2009 чылдың сес айда чогаалга хандыкшылдыг улус уламчылаар. Ынчап кээрде М. Б. Ховалыг чүгле делегейниң 7 шыпшыктарынче шыгаап алган эвес, тыва чогаалчыларның эрткен шаптараазынныг, берге кокпаларынче шыгаап алган, ам база баштаар деп турары бо.

Тыва чогаалчыларны деткээн, оларның социал амыдыралын көдүрген марафон-концерттен кирген акша-төгерикти, материал дузаламчыны ыраккы Мөңгүн-Тайгада чүве көрбес, чер чедип албас апарган Молдурга Бүрүшкекович Салчак, эттинмес аар аарыгдан аараан, онкодиспансерге чыткан Эдуард Люндупович Донгак, хан базыышкынынга «соктургаш», чартыктап аараан Игорь Иргитович Бадра дээш оон-даа өске чогаалчылар чыл-чылы-биле парлаттынмай чыдар чогаалдарын чырыкче үндүрүп

аары-биле алган. Бо марафонну Россияның ЧЭ-нің кежигүнү, радиожурналист Л.Х. Иргиттин инициативазы-биле организастаанын марафоннуң киржикчилери демдеглеп турдулар. Тыва чогаалдың мөгейикчилери боттарының ынак чогаалчыларынга чылыг сөстөрүн чугаалап, ылаңгыя А.А. Даржайга, Е.Т. Тановага болгаш өскелерге-даа сценадан сунган акша-дузаламчызын көргөш, өөрүп ордум. Акша чокта, ном үндүрүп алырының бергезин бодумнуң эът-ханым дамчыштыр кезеп, хинчектенген болгаш, билир мен.

Акша-төгерик чок хөй-ниити организациязының ажылын Тываның ЧЭ-нің баштаар чери халаска үре-түңнелдиг удуртуп турарынга өөрүвес аргажок. Ындыг кончуг кымнарыл ол? Даргазы М. Б. Ховалыгга баштаткан Лидия Иргит, Суваң Шаңгыр-оол, Алексей Бегзин-оол (Шагонардан кээп ажылдап турар), Эдуард Мижит, Галина Принцева оларның быжыг, найыралчы демниг, бот-боттарын дыңнажып билиринден ажыл-херек чогуңгур болуп турары көскү. Оларның ажылын канчап деткивес бис. Чогаалчы кижи бүрүзү чаңгыс аай үзел-бодалдыг, туруштуг эвес болгай. Соңгуткан үезинден бээр эвилелдин кежигүннеринин ажылын дыңнадып, чогаалчыларны эфирже хаара тудуп, оларның чаа үнген номнарын суртаалдап, кожуун, суур бүрүзүнге эрткен чогаалчыларның юбилейлеринден бижидилгелерни, өзүп оран салгалды тыва дылын, тыва чечен чогаалды хандыр өөредип турар Кызылдың №9 школазында (директору Валентина Өдүрековна Дөмүр-оол) литература клувунуң ажылдарын база оон-даа өске солун дамчыдылгаларны тыва радионуң «Улуг-Хемнин чалгыглары» деп радиожурналының дыштаныр хүннерде дамчыдылгазындан доктаамал дыңнап келдим. Оларның кылган ажыл-херээн үнелеп, бижиирин чүрээм чайгаар ыдалапты.

Ноябрь 27, четверг санында чаңчыл болган башкылар хуралынга олурумда, эмчи училищезинин директору Найыр Дамдыновна Хертек: «Чазактың шаңналы-биле байыр чедирип тур бис!» – дээш, ол хүннүң «Шын» солунун менче сунду. Ында, шынап-ла, «Тыва Республиканың Улустуң чогаалчызы» хүндүлүг атты Черлиг-оол Чашкымаевич Кууларга, «Тыва Республиканың уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Игорь Иргитович Бадрага тывыскан, ТР-нің «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле Шомаадыр Дойлуевич Кууларны база мени Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел

бижиин-биле шаңнаан болду. Ол шаңналдарга мээң чогаалчы эш-өөрүм шуптузу төлөптиг болганынга чоргаарландым. А бот дугайты кайы хире улуг харыысалга меңээ онаашканы мээмге чык кынды. Хол-биле бижиттинген база башта бодап чоруур чогаалдарымны дүрген компьютерже парлааш, чырыкче үндүрбес болза, ол шаңналга төлөптиим азы төлөп чогумну ынчан чүглө чон билип аар. Чүгө дээрге парлаттынганы көңгүс эвээш болгай.

Үстүнде демдеглээним бүгү чүүлдер Тываның ЧЭ-нің баштаар чериниң база ооң даргазы, чогаалчы, альпинист Маадыр-оол Ховалыгның үрө-түңнелдиг ажылының бир херечизи ол дээрзинге өске чогаалчы эш-өөрүм меңээ каттыжарынга бүзүрээр мен. Бир эвес чаа Чазаавыс акша-төгөрик-биле дузалап, шаңнап-мактаваан болза, база ЧЭ-нің баштаар чериниң кежигүннерин М. Б. Ховалыг хаара тудуп, карак кызыл ажылдаваан болза, мурнуку чылдарда дег, чогаалчыларже бичии-даа сагыш салбас, «дөңгүр-оолдап» турда-ла, үе хилис эрте бээр турган ийик. Чогаалчылар – чоннуң арны. Чогаалчыларга болгаш чогаалга ынактарга чедирген моральдыг болгаш материалдыг дузаңарга даянып алгаш, чаа-чаа солун, амыдыралчы, чончу, ажык-дузалыг чогаалдар төрүттүнүп-ле турар болзунам!

ДОПЧУЗУ

ПРОЗА

Лидия ООРЖАК. Ээргииштик ээрем.....	3
Алдын-оол ДАРЖАА. Салым демдээ.....	28
Октябрь ТУҢ-ООЛ. Игилчи Өскүс-оол.....	47
Амур ХОЮГБАН. Герман Зеппти кым өлүргенил?.....	53

ШҮЛҮКТЕР

Александр ДАРЖАЙ. Алды куржаг.....	67
Черлиг-оол КУУЛАР. Хам-дүвү.....	73
Лидия Иргит. Шүлүкчүнү... ..	74
О, Алтайым.....	75
Маады БОЛАТ. Аялгалар төрүттүнүп куттулзунам.....	75
Бораш ОНДАР. Кижидир мен.....	76
Чонум барда.....	76
Алексей БЕГЗИН-ООЛ. Эрегениң дизии кылдыр... ..	76
Шагда-шагда... ..	77
Ыржым дүне.....	78
Мария КҮЖҮГЕТ. Көгү-шыгы кайы чапта.....	79
Хөглүг, меге аян ыры.....	79
Хоорайны туман шыпкан.....	79
Сеткилим орбазында.....	80
Нина СЕРЕНОТ. Альпинисчи эжим.....	81

СОРУНЗА

Шончалай ОНДАР. Үш чөңгээ.....	82
Алена МОНГУШ. Базым санай сактыышкын.....	82
Чойганмаа МОНГУШ. Бай-Тал суурум.....	83
Айнура НАРА-МАНДЫП. Удуп чадап... ..	83
Буян-Билэг ООРЖАК. Хүнден хүнче бодап кээрим.....	83
Сай-Суу КУУЛАР Оолдар-ла оолдар дээр.....	84
Айдың САРЫГ-ООЛ. Амыдырал агымынга.....	84
Чассыг оглум... ..	84

САРЫГ-ООЛДУҢ САЛГАЛЫ

Эрик ДОНГАК. Кенен-чаңнап... ..	85
Эрик кыры... ..	85

Маңган ак-ак булуттарга бүргедипкен.....	86
<i>Сайлык МОНГУШ. Сериин тыныштыг хеми чок...</i>	86
Когурумнуг шуурганның...	87
Хөлүгүр-ле кара.....	87
<i>Айдар КУУЛАР. Айтырыг-ла айтырыг.....</i>	87
<i>Чаяна ЧЫКАЙ. Ховуга дүн.....</i>	88
<i>Лидия КОСАРЕВА. Боль.....</i>	91
Сон.....	91
<i>Степан САРЫГ-ООЛ. Лимби.....</i>	92
<i>Лидия Косарева очулдурган</i>	

«САЙЗАНАК»

<i>Виктор КУУЛАР. Токуу биле Амырга-Моос.....</i>	94
<i>Екатерина ТАНОВА. Сес даванныг аът көргөн сен бе?.....</i>	98

ЧОГААЛ САЙГАРЫЛGAZY

<i>Кулчана ООРЖАК. «Аңгыр-оолдуң тоожузунда»</i>	
ишкирин хемчээр сөстөр.....	104
<i>Аяна ООРЖАК. «...Сырын ыглай-дыр».....</i>	109

ТЫВАНЫҢ УЛУСТУҢ ЧОГААЛЧЫZY САЛИМ СҮРҮҢ-ООЛДУҢ 85 ЧЫЛ ОЮНГА

<i>Куулар Черлиг-оол. Ооң үнү — ак-көк дагларында.....</i>	114
<i>Уран ДОНГАК. Сүрүң-оолдуң уран шидизиниң тускайлаң аяны.....</i>	115
<i>Борис ООРЖАК. Сагымда дириг хевээр.....</i>	118
<i>Салим СҮРҮҢ-ООЛ. Хайыраан сапыктар.....</i>	120

ПУБЛИЦИСТИКА

<i>Деспил-оол САНЧЫ. Шоорлуг хемим чону чечен.....</i>	124
<i>Мышкыр-оол МОНГУШ. Өөренип чорааным.....</i>	128

ЧОГААЛ БОЛГАШ ҮЕ

<i>Зоя ДОНГАК. Чогаалчылар — чоннуң арны.....</i>	133
---	-----

Литературно-художественное издание “Улуг-Хем”

На тувинском языке

Редакторы выпуска: *Ш.М. Суван, А.М. Соян.*
Художник: *Ч. Монгуш*
Набор и верстка: *Н.С. Суван-оол.*
Корректор: *Ш.М.Суван.*

Формат 60х84¹/₃₂. Физ. печ. л. 9. Тираж 500 экз.
Заказ № 209

Редакция журнала “Улуг-Хем”. 667000, г. Кызыл,
ул. Щетинкина-Кравченко, 57.

G. Cypres-001